

**MİLLİ MÜCADELE'DE DENİZLİ
VE
DENİZLİ OLAYI**

**Recep KILIÇ
Yüksek Lisans Tezi**

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Ahmet ALTINTAŞ

Afyon

2007

**MİLLİ MÜCADELE'DE DENİZLİ
VE
DENİZLİ OLAYI**

**Recep KILIÇ
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**Tarih Anabilim Dalı
Danışman: Yrd. Doç. Dr. Ahmet ALTINTAŞ**

Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Nisan 2007

YÜKSEK LİSANS TEZ ÖZETİ

MİLLİ MÜCADELE'DE DENİZLİ VE DENİZLİ OLAYI

Recep KILIÇ

Tarih Anabilim Dalı

Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Nisan 2007

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Ahmet ALTINTAŞ

Milli Mücadele yıllarında Denizli'nin konu edinildiği çalışmada Denizlililerin Kuva-yı Milliye hareketine katkıları ve Denizli Vaka'sı olarak tarihe geçen olayın ayrıntıları verilmiştir. Yunan kuvvetlerinin işgallerini Denizli istikametinde ilerlettiği bir dönemde meydana gelen Denizli Olayı'nın sebepleri ve olayın seyri incelenmiştir. İzmir'in işgalinden sonra Denizli'deki Kuva-yı Milliye Hareketi ve işgal kuvvetlerine karşı oluşturulan cephelerde Denizlili gönüllülerin çalışmaları araştırılmıştır. Heyet-i Milliye'nin kuruluşu, yapısı, cephe ve cephe gerisindeki faaliyetleri ele alınmıştır. Yunan işgalinden kaçarak Denizli'ye gelen muhacirlerin Denizli'deki sosyal yapıyı bozduğu ve Kuva-yı Milliye Hareketine karşı olan bazı grupların olumsuz davranışlarının Denizli Olayı'na sebep olduğu görülmüştür.

ABSTRACT

DENİZLİ IN NATIONAL DISPUTE AND DENİZLİ EVENT

Recep KILIÇ

Department Of History

Afyon Kocatepe University, The Institute of Social Sciences

April 2007

Advisor: Yrd. Doç. Dr. Ahmet ALTINTAŞ

In this work the subject is denizli in the years of national dispute and joining of people to Kuvayi Milliye who lives in Denizli and the details of the action called denizli event and mentioned like that in history. In the term that Greek Forces were moving to the Denizli, the causes and the way of Denizli Event which depends on social and political changes in denizli is examined. After the occupation of izmir, Denizli National Committee's and volunteers' who are in kuvayi milliye and in the sides which are against occupation forces works are also the subject. the establish of National Committe, properties of it and their works in the side and the back of side are also examined. It is observed that muslim and non-muslim people, who had escaped because of the greek occupation, spoiled social state and some other groups who were against to kuvayi milliye were the causes of the Denizli Event.

TEZ JÜRİSİ VE ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAYI

İmza

Tez Danışmanı : Yrd. Doç. Dr. Ahmet ALTINTAŞ
Jüri Üyeleri : Prof. Dr. Sadık SARISAMAN
: Yrd. Doç. Dr. Şaban ORTAK

Tarih Anabilim dalı yüksek lisans öğrencisi Recep KILIÇ'ın "Milli Mücadele'de Denizli ve Denizli Olayı" başlıklı tezi, 26/04/2007 günü saat 14:00'de Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Mehmet KARAKAŞ
Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Mondros Mütarekesinden sonra Türk topraklarının hızla işgal edilmesi Türk Milletini İstiklal Mücadelesi vermeye sevk etmiştir. Milli Mücadele olarak isimlendirdiğimiz bu dönemi her fırsatta günümüz insanına anlatmak tarihçilerin asli görevi olmalıdır. Özellikle mahalli çalışmalar yapılarak bölge insanına tarihini tanıtmak, tarih yazanın tarih yapana şükran borcudur. Günümüz insanının en azından yakın tarihini, var oluş mücadelesini bilmesi yarınına da şekil verecektir. Bu düşüncelerle tezimizde Batı Anadolu Kuva-yı Milliye Hareketi'nin öncülüğünü yapan Denizli'yi konu edinerek İzmir'in işgaline müteakip gelişmeleri ve tarihe Denizli Olayı olarak geçen olayı araştırmaya çalıştık.

Yapılan araştırmalarda dönemin 57. Tümen Komutanı Şefik Bey, Aydın Sulh Hâkimi Süreyya Bey, Kuva-yı Milliye önderi Müftü Ahmet Hulusi Efendi'nin oğlu Lütfü Bey'in hatıralarına ulaşılmıştır. Yine konumuzla ilgili bilgi veren eserlerden yararlanılarak çalışmamızın içeriği desteklenmiştir. Ön bilgi olması düşünülerek Milli Mücadele'ye kadar olan Denizli tarihi Giriş Bölümü'nde verilmiştir. Birinci Bölüm'de İzmir'in işgalinden sonraki gelişmeler ve şehrin siyasi-sosyal durumu, İkinci Bölüm'de ise Denizli Heyet-i Milliye'sinin kuruluşu ve faaliyetleri, Denizli'nin cephelere katkısı ve kongreler dönemi ele alınmıştır. Denizli Olayı'nı anlattığımız Üçüncü Bölüm'de ise olayın öncesi, seyri ve sonuçları incelenmiştir. Sökeli Ali Efe'nin öldürülmesi olayını bahane ederek Demirci Mehmet Efe'nin Denizli'de pek çok insanın öldürdüğü Denizli Olayı ayrıntıları ile verilmeye çalışılmıştır.

Tarihin az bilinen üzücü bir hadisesi olan ve tarihte Denizli Vaka'sı olarak yer alan tez çalışmamda; tez danışmanım Yrd. Doç. Dr. Ahmet ALTINTAŞ başta olmak üzere emeği geçenlere teşekkürü bir borç bilirim.

15 Nisan 2007

Recep KILIÇ

ÖZGEÇMİŞ

Recep KILIÇ

Tarih Anabilim Dalı

Yüksek Lisans

Eğitim

Lisans: 2003 Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Lise: 1999 Denizli Mehmet Akif Ersoy Lisesi

İş/İstihdam

2005- Polis Memuru. İstanbul İl Emniyet Müdürlüğü

Kişisel Bilgiler

Doğum Yeri ve Yılı: Afyon, 09 Haziran 1981

Cinsiyet: Erkek

KISALTMALAR

AAM	: Atatürk Araştırma Merkezi
AÜİF	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Alb.	: Albay
ATASE	: Askeri Tarih Araştırma
B	: Belge
Bnb.	: Binbaşı
C	: Cilt
Çev.	: Çeviren
D	: Dosya
DEÜ	: Dokuz Eylül Üniversitesi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Fh	: Fihrist
G	: Gömlek
Haz:	:Hazırlayan
HEHMC	: Hicret Etmeyeceklerin Hukukunu Muhafaza Cemiyeti
K	: Kutu
KBY	: Kültür Bakanlığı Yayınları
S	: Sayı
TBMM	: Türk Büyük Millet Meclisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Yd.Sb.	: Yedek Subay
Yd. Teğ.	: Yedek Teğmen
Yzb.	: Yüzbaşı

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	ii
ABSTRACT	iii
TEZ JÜRİSİ VE ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAYI	iv
ÖNSÖZ	v
ÖZGEÇMİŞ	vi
KISALTMALAR	vii
İÇİNDEKİLER	viii

GİRİŞ

DENİZLİ'NİN TARİHÇESİ

A- DENİZLİ ADININ MENŞEİ	1
B- İLK ÇAĞLARDA DENİZLİ	3
C- DENİZLİ'DE TÜRK HÂKİMİYETİ	6
1- Türk Akınları Ve Selçuklu Hâkimiyeti	6
2- Türkmenler ve Denizli	9
3- Beylikler Dönemi	10
4- Osmanlı Devleti Döneminde Denizli	12

Birinci Bölüm

DENİZLİ VE ÇEVRESİ'NDE MİLLİ MÜCADELE'NİN BAŞLAMASI

A- MONDROS MÜTAREKESİ VE DENİZLİ SANCAĞI	15
1- Mütarekenin Uygulanışı ve İlk Tepkiler	15
2- Mütareke Döneminde Denizli	16
B- İZMİR MÜDAFAA-I HUKUK CEMİYETİ VE FAALİYETLERİ	17
C- HEYETİ NASİHA VE DENİZLİ'YE GELİŞİ	19
D- İZMİR'İN İŞGALİ VE DENİZLİ'NİN TEPKİSİ	20

1- Deniz’li Halkının İzmir’in İşgalini Protesto Mitingi	21
2- Denizli’ye Bağlı Kazalarda İzmir’in İşgaline Tepkiler	22
E- DENİZLİ MÜDAFAA-I HUKUK VE REDD-İ İLHAK CEMİYETİ	23
F- DENİZLİ’YE BAĞLI KAZALARDA MÜDAFAA-I HUKUK CEMİYETLERİ’NİN KURULMASI	25
1- Sarayköy Kazası	25
2- Çal Kazası	26
3- Tavas Kazası	27
4- Buldan Kazası	27
5- Çivril Kazası	27
6- Acıpayam Kazası	28

İkinci Bölüm

DENİZLİ HEYET-İ MİLLİYESİ VE CEPHELER

A- DENİZLİ HEYETİ MİLLİYESİ’NİN KURULUŞU VE FAALİYETLERİ	29
1- Kuruluşu	29
2- Yapısı ve Görevleri	29
3- Faaliyetleri	32
a- İşgalleri Protesto Çalışmaları	32
b- Asker Toplanması Ve Cepheye Gönderilmesi	33
c- Milli Mücadele Karşısı Faaliyetlerin Önlenmesi	36
d- Ekonomik Faaliyetler	38
d.1- Halktan Toplanan Yardımlar	38
d.2- Harcamalar	39
B- CEPHELER	41
1- Sarayköy Cephesi	41
2- Aydın ve Havalisi Umum Kuva-yı Milliye Kumandanlığı Ve Efeler Dönemi	43
3- Batı Cephesi Komutanlığı Dönemi	45

C- KONGRELER VE DENİZLİ	46
1- Nazilli Kongreleri	46
2- Alaşehir Kongresi	47
3- Sivas Kongresi	48
D- YUNAN MEZALİMİ	49

Üçüncü Bölüm

DENİZLİ OLAYI

A- DENİZLİ OLAYI'NIN ÖNCESİ	52
1- Yunan İleri Hareketi ve İşgaller	52
2- Hürriyet ve İtilafçıların Menfi Tutumu	53
3- Denizli'de Yerli Ahali ile Rumlar Arasındaki Kargaşa Ortamı	54
a- Azınlıkların Taşkınlıkları	55
b- Yerli Ahalinin Şehri Boşaltması	56
B- DENİZLİ OLAYI'NIN CERAYANI	57
1- Azınlıklara Karşı Alınan Tedbirler	57
a- Müftü Efendi'nin Demirci Efe'ye Telgrafı	57
b- Demirci Efe'nin Denizli'ye Müfreze Göndermesi	58
2- Rumların İntikali	59
a- İntikal Sırasında Yaşananlar	59
b- Sökeli Ali Efe Hakkındaki Şikayetler	60
3- Demirci Efe ile Sökeli Ali Efe Arasındaki Muhabere	61
4- Sökeli Ali Efe'nin Pusuya Düşürülmesi	62
C- DEMİRCİ EFE'NİN DENİZLİ BASKINI	63
1-Demirci Efe'nin Denizli'ye Gelişi	63
2- Denizli İstasyonunda Yaşananlar	64
3- Demirci Efe'nin Denizli'de Yaptığı Katliamlar	66
4- Demirci Efe'nin Sakinleştirilmesi ve hadisenin Son Buluşu	68

Dördüncü Bölüm
DENİZLİ OLAYI'NIN SONUÇLARI VE TAHLİLİ

A- DENİZLİ OLAYI'NIN SONRASI	70
1- Olayı Araştırmak Üzere Kurulan Komisyonun Raporu	71
2- Demirci Efe ve Şefik Bey'in Raporu	72
3- Mustafa Kemal Paşa'nın Olaya İlgisi	73
B- SİYASİ SONUÇLARI	75
1- Denizli'deki İdari Değişim	75
2- Denizli Olayının TBMM'deki Yankıları	76
3- Albay Şefik Bey'in Görevden Alınması	77
C-SOSYAL NETİCELERİ	78
1-Halkın Zulme Uğraması ve sindirilmesi	78
2-Halkın Efelere Karşı Güvenini Yitirmesi	79
SONUÇ	80
KAYNAKÇA	82
A- Arşiv Belgeleri	82
B- Kitaplar	83
C- Makaleler	85
EKLER	87

GİRİŞ

DENİZLİ’NİN TARİHÇESİ

A- DENİZLİ ADININ MENŞEİ

Denizli'nin eski adı “Ladik” veya “Lazik” idi. Bu kelime Laodikeia kelimesinden gelmektedir ve Türkçe’de bir anlam ifade etmez¹. Yukarı Menderes Vadisinde (bugünkü Denizli şehrinin 6 km kuzeyinde) bulunan Laodikeia şehrinin Türklere geçişi sırasında “Ladik” ismini de miras kalmıştır. Aynı mıntıkada bulunan Khonae-Honas, Khoma-Homa, Tabae-Tavas da bulunduğu gibi Lodikeia’da bu kaideye uygun olarak Ladik ismini almış ve Selçuklu kayıtlarına öyle geçmiştir².

Ancak Selçuklu hâkimiyeti ile birlikte şehrin bugünkü yerine taşınması neticesinde “Ladik” adının yanında “Toğuzlu” adı da kullanılmaya başlamıştır. “Toğuzlu” adının “Ladik” adıyla birlikte kullanılmasıyla bu kelimelere “Tonuzlu” ve “Tonguzlu” adları da eklenmiştir.

Bu isimlerin aynı zaman da farklı kullanımlarını tarihi kayıtlarda açıkça görmekteyiz. Ebu’l Fida, Antalya’nın kuzeyinde “Toğuzlu” şehrinden bahseder. Denizli’ye pek uzak olmayan bir yerde yaşayan Aksarayî 1211’deki bir olayı anlatırken Ladik adını, 1277’deki bir başka olayda ise “Toğuzlu” adını kullanmıştır. İbn Bîbî ise 1277 yılı olaylarında “Ladik” ismini kullanır. Baybars Mansurî adlı bir başka müellif ise 1255 ve 1262 yılları olaylarını naklederken “Tonguzlu” ve “Tonuzlu” adını kullanmıştır. Bir başka ilginç örnek ise, 1291’de ki bir isyan olayını Anonim Selçuknâme “Lâdik”te olmuş gösterirken Gürcü ve Süryanî kaynakları ise aynı olayı “Thangouzalo” veya “Tanguzlu” şehrinde meydana gelmiş gösterirler. Bu olay şehrin yer değiştirmesi ve Türkleşmesi ile yakından ilgilidir³.

Ünlü Seyyah İbn-i Batuta 1333 yılında ziyaret ettiği Ladik şehrine aynı zamanda “Donguzlu” dendiğini söylemektedir. Aşağı yukarı aynı yılları kaydeden Mesalik ÜI-Ebsar’da “Tonguzlu” ifadesini kullanmıştır. 1350 yıllarına ait bir İlhanlı vergi kaydı ise “Tonguzlu” diye yazar. Yine 1372 tarihli bir takvimde de “Tonguzlu” yazılışını görülmektedir. Timur’un resmi tarihçileri de “Donguzluğ” ve “Tenguzluğ” diye kayıtlar tutmuşlardır. Bu tarihlerden sonra bu ifadelerin yerine “Tonuzlu”

¹ F. Akçakoca AKÇA; **Küçük Denizli Tarihi**, Denizli 1945, s.1.

² Tuncer BAYKARA; **Denizli Tarihi (1070 – 1429)**, Fakülteler Yay., İstanbul 1969, s. 43.

³ BAYKARA; a. g. e., s. 43.

ifadesinin kullanıldığını kesin olarak görmekteyiz⁴. Nitekim erken dönem Osmanlı Tarihçilerinden Neşri ve Aşıkpaşazade eserlerinde “Tonuzlu” imlasını kullanmışlardır⁵.

“Tonuzlu” veya “Tunuzlu” isminin “Denizli” şekline dönüşmesi XVI. Yüzyılın ikinci yarısına rastlar. 1510 tarihli bir Osmanlı kaydında “Dinüzlü” kullanımına rastlamaktayız. Bu dönemde kente uğrayan gezginler eserlerinde “Denyzely”, “Denizley”, “Denisli”, “Degnisli”, “Denizli” adlarını kullanmışlardır⁶.

Ancak XVI ve XVII. yüzyıllarda Laodikeia – Ladik – Lâzik çizgisinin Osmanlı Dönemindeki devamı olan “Lazikkiye” ismi de kullanılmıştır. “Denizli” adı ancak 1675 yıllarından sonra Lazikkiye ile birlikte yaygın olarak kullanılmış en nihayetinde 1700 yıllarından sonra bu kullanım kesin şekliyle yerleşmiş ve bölgeyi günümüze kadar ifade eden isim hüviyetini kazanmıştır.

Tozuzlu/Denizli adının anlamı farklı şekillerde izah edilmiştir. Bazı Türkmen efsanelerini ve söylencelerini bir kenara bırakacak olursak, iki önemli iddia öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki civarda su kaynaklarının bolluğuna dayandırılması ikincisi ise bölgede domuzların bolluğuna dayandırılmasıdır⁷.

Kâtip Çelebi ünlü eseri Cihannüma’da bu durumu “Kesret-ül Enhar” yani sularının çokluğu ve gürlüğüne bağlayarak yörenin bu ismi aldığını belirtmiş ve bu izah çoğunlukla kabul edilmiştir. Ancak İbn-i Battuta bunun Domuzlar şehri manasına geldiğini belirtmiş ve “ahalisinin Hıristiyanken çok domuz beslediklerinden Türkler “Tonuzlu” diye ad koymuşlardı” şeklinde izah etmiştir. Bunların yanında Denizli isminin yörede XVI. yüzyılda mevcut olduğu belirtilen “Tonuzlu Pınarı”dan gelmiş olduğu da kuvvetli ihtimaldir⁸.

Ancak kanaatimizce Denizli yöresinin ismi domuzlar yörede çok yaşadığından domuzlar yeri olarak kullanılmıştır. Çünkü Türkler bu tür isimleri kullanmaktan hiçbir zaman tedirginlik duymadıkları gibi, tarihte bu tür isimlere de sıkça rastlamaktayız. Ancak Türkçe’deki gelişmeye bağlı olarak zamanla kelimelerin değişmesi sonucu, bu isim “Denizli” şeklini almıştır.

⁴ BAYKARA; a. g. e., s.44.

⁵ Turan GÖKÇE; XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Lazıkiye (Denizli) Kazası, TTK Yay., Ankara 2000, s. 20.

⁶ Yurt Ansiklopedisi; “Denizli”, C. III, Anadolu Yay., İstanbul 1981, s. 2131.

⁷ GÖKÇE; a. g. e., s. 16.

⁸ BAYKARA; a. g. e., s. 45.

B- İLKÇAĞLARDA DENİZLİ YÖRESİ

Denizli yöresini yazılı tarih öncesi ve tarihi dönemler olarak incelediğimizde, yazılı tarih öncesindeki ilk ve en önemli yerleşim yeri Beycesultan⁹ höyüğüdür. Beycesultan, Yukarı Menderes Havzası'nın kuzeybatı ucunda denizden ortalama 840 metre yüksekte bugünkü Çivril ilçesinin 5 km. kadar güneyinde Çivril – Denizli karayolunun hemen sağında yer alır. Höyük; güneybatı – kuzeybatı yönünde 1 km. uzunluğunda, 500 metreye yakın eninde, 35 metre yüksekliktedir. Ortasından Beycesultan'ı ikiye ayıran bir yol geçmekte olup, bunun antik yol olduğundan şüphe yoktur.

Beycesultan höyüğünde ilk kazılar İngiliz Arkeologları Prof. Seton Lloyd ve Prof. James Mellaart tarafından 1954 – 1959 yılları arasında yapılmış ve yerleşimin evrelerini gösteren 40 kat tespit edilmiştir¹⁰. Höyükteki kazılardan yerleşimin günümüzden 6000 yıl önce M.Ö. 4000 yıllarında Kalkolitik dönemle başladığını ilk Tunç, Orta Tunç ve Son Tunç çağlarıyla devam ettiğini öğrenmekteyiz. Beycesultan Batı Anadolu Kalkolitiği için çok önemli mukayese materyali veren bir kazı alanı olup buradaki Bronz Devri tabakalarının altındaki Kalkolitik kültür biri orta biri geç olmak üzere iki safhada tekâmül etmiştir. Beycesultan'ın erken ekonomisini avcılığın yanı sıra tarım oluşturmaktaydı. Burada bulunan buğday ve mercimek fosilleri ile içleri çamur harcıyla sıvanmış tahıl ambarları, halkın kendine yetecek kadar tarımsal üretim yapabildiklerini ve bunları uzun süre koruyabildiklerini göstermektedir. Ayrıca koyun, öküz, domuz, geyik ve keçilere ait kemiklerin bulunması ile hayvanlarında evcilleştirildiği anlaşılıyor. Höyükte Son Kalkolitik Dönemde metal örneklerden kama parçası, iğne, keski, gümüş halka ve bakır araçlar, el yapımı geometrik süslü çanak çömlekler, alet yapımı, el sanatları ve maden işlemeciliğinin geliştiğini bu buluntular göstermektedir¹¹.

Tarihi dönemlere gelindiğinde Denizli yöresinin bilinen ilk sakinleri Arzawalılardır. Hitit kaynaklarının verdiği bilgiye göre Arzawa Siyasi Birliği; Antalya bölgesi ve onun kuzeydoğusunu içine alan Hoppala, Mira, Pitassa, Kuvalia, Seha Nehri,

⁹ Beycesultan ismini höyüğün tepesindeki Behice Sultan Türbesinden almıştır. Behice sultan ismi zamanla Beycesultan halini almış ve bu isimle anılmaya başlamıştır.

¹⁰ Hakan KALE; "Batı Anadolu'da Bir Bronz Çağ Kenti: Beycesultan", **Bilim ve Ütopya Dergisi**, S. 55, İstanbul 1999, s. 81.

¹¹ Füzûzan KINAL; **Eski Anadolu Tarihi**, TTK Yay., Ankara 1998, s. 23.

Appavia, Viluša, Zıpaşa, Hariati denilen bölgeleri kapsamakta idi. Denizli ve çevresi, Mira denilen yöre içerisinde yer almakta idi¹².

M.Ö. 1200 yıllarında ise Anadolu'da görülen ve günümüzde genellikle Egeli Kavimler olarak adlandırılan kavimlerin saldırıları sonucu Anadolu'nun merkezindeki Hitit Devleti yıkılmış, M.Ö. 700 yıllarına kadar Anadolu'da Karanlık Çağ dediğimiz dönem başlamıştır. Yaklaşık 500 yıl kadar süren bu dönem ardından Orta ve Batı Anadolu bölgesine Frigler hâkim olmuşlardır.

Başkent Gordion olmak üzere kurulan Frigya devletinin kesin sınırları bugün saptanamamakla birlikte Orta ve Batı Anadolu civarında hâkim oldukları bilinmektedir. İşte bu dönemde Denizli yöresinin büyük bölümü Frig sınırları içinde yer alıyordu. Xenophon'a göre Frigya'nın batı sınırlarındaki en önemli yerleşmecilerinden biri Collosai (bugün Honaz) şehri idi¹³. Ancak Frig Devletinin bir bozkır kavmi olan Kimmerler tarafından M.Ö. 7. yy.'ın ilk çeyreğinde yıkılması sonucu bölge Lidyalıların eline geçti. Lidya Devleti'nin doğu sınırı ünlü Yunanlı tarihçi Herodot'a göre Karura adlı yerleşimdir. Karura şehri bugün Denizli'ye bağlı Sarayköy ilçesinde bulunmaktadır¹⁴.

Denizli yöresindeki Lidya hâkimiyeti, M.Ö.547'de Lidya Devleti ile Persler arasındaki savaş neticesinde son bulmuş ve Persler Anadolu'da Satraplık sistemini kurarak, bölgenin idaresini satraplara bırakmışlardır¹⁵.

Batı Anadolu Pers egemenliğine girdikten sonra, sürekli bir siyasi birlik oluşturamayan zengin kıyı siteleri ve Batı Anadolu krallıkları satraplıklara bağlı kaldılar. Ancak Denizli yöresinin asıl halkı Miyaslılar Perslere karşı Lidyalılardan daha fazla direnmişlerdir. Bu yüzden Pers satraplarının etkisi Denizli bölgesine fazla nüfus edememiştir. Bir süre sonra Hellepontos Satrabı, Misya Satrabı, Lidya Satrabı aralarında anlaşıp Pers imparatoruna cephe alarak M.Ö. 360 yılında "İonya ayaklanması"ni başlatmışlardır. Bu ayaklanmaya Milyas ve Pamfilya bölgeleri de

¹² Yurt Ansiklopedisi; a. g. m., s. 2134.

¹³ Veli SEVİN; "Frigler", **Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi**, C. II, Görsel Yay., Ankara 1982, s. 248.

¹⁴ Veli SEVİN; "Lydia'lılar", **Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi**, C.II, Görsel Yay., Ankara 1982, s. 276.

¹⁵ Arif Müfid MANSEL; **Ege ve Yunan Tarihi**, TTK Yay., Ankara 1999, s. 253.

destek vermiştir. Bu ayaklanma güçlükle bastırılabilmiştir. Anadolu'da Pers egemenliği Makedonyalıların bölgeye gelişine kadar devam etmiştir¹⁶.

Makedonya Kralı Büyük İskender M.Ö 334 yıllarında kral olduktan sonra tüm Hellenleri bayrağı altında toplayarak Pers Devletine karşı harekete geçmişti. Pers Devletini ortadan kaldıran İskender İran topraklarının yanı sıra Mısır ve Makedonya topraklarına da hâkim duruma gelmiş ve bu topraklar üzerinde Helenistik dönem olarak adlandırdığımız dönem başlamıştır. Ancak Büyük İskender'in M.Ö. 323 yılında devletin temellerini tam oturtmadan Babil'de ölmesi üzerine ülkesinin toprakları komutanları arasında paylaşılmıştır. Suriye, İran ve Anadolu'da Selevkos Devleti ortaya çıkmış ve dolayısıyla Denizli yöresi de Selevkos Devleti hâkimiyetine girmiştir. Bundan sonraki dönemde ise Batı Anadolu'da Bergama Krallığı ortaya çıkmış ve Denizli yöresinde hâkimiyet kurmuştur¹⁷.

Bergama Krallığı döneminde özellikle de Attaloslar zamanında Batı Anadolu'da yüksek düzeyli ve özgün kültür, sanat, fen bilimleri, mimarlık ve bayındırlık alanında parlak ve etkileyici bir dönem yaşamıştır. Bu dönemde Batı Anadolu kıyı kent ve limanlarında yüzyıllardan beri süren gelişmişlik giderek Menderes vadisi içlerine kadar yayılmıştır. Denizli yöresine Bergama Krallığı'nın hâkim olduğu dönemde; doğu – batı yönünde uzayan ve Avrupa'yı Anadolu üzerinden Asya'ya bağlayan yollar Menderes vadisinden kuzey ve güney yönünde açılan yollar nedeniyle, tek hatlı olmaktan çıkmıştır. Bu durum Batı Anadolu'nun güneyindeki Karya ve Likya Bölgelerinden İç Anadolu'ya ve Karadeniz'e giden kısa bir bağlantı sağlamış oldu¹⁸.

Batı Anadolu Bölgesi Bergama Krallığının yönetimi altında müreffeh bir dönem yaşadktan sonra bölge Romalıların eline geçmiştir. Bu el değiştirme işlemi bir hayli ilgi çekicidir. Bergama Kralı III. Attalos M. Ö 133 yılında hastalanıp ölünce, vasiyetnamesinde ülkesini Roma'ya bıraktığı ortaya çıkar. Bu benzeri görülmemiş şaşırtıcı hareketin ardında yatan nedenler konusunda çeşitli görüşler vardır. Kral nasıl düşünmüş olursa olsun, aslında olayların akışı içinde bu hiç de mantıksız bir gelişme değildi. Son üç kral zamanında Roma etkisinin düzenli bir ivme kazandığı bir gerçektir

¹⁶ Yurt Ansiklopedisi, a. g. m., s. 2134.

¹⁷ Denizli Valiliği; **Denizli 2001 Kültür Değerleri**, Denizli Valiliği Yay., Denizli 2001, s. 9.

¹⁸ Denizli Valiliği; **Türkiye'nin Parlayan Yıldızı Denizli**, Denizli Valiliği Yay., Denizli 1998, s. 33.

ve Roma'nın er ya da geç Batı Anadolu'yu ilhaki kaçınılmazdı; III. Attalos bu süreci yalnızca hızlandırmıştır¹⁹.

Batı Anadolu bölgesi ve dolayısıyla Denizli yöresi M.Ö 129 yılında Romalılarca Asya eyaletine bağlanarak prokonsüllerce yönetilmeye başlanmıştır. Romalılar Asya eyaletindeki mevcut yolları ıslah edip yol akışını Bergama yönünden Efes ve Milet yönüne çevirdiler. Bu değişiklikle Menderes Vadisi kentleri ve Denizli bölgesi doğu – batı yönünde önemli noktalar haline gelmişlerdir. Bunun sonucunda Romalılarca bu şehirlere varlığını günümüze kadar koruyan önemli mimari ve sanatsal eserler inşa edilmiştir²⁰.

Roma Devleti'nin M. S 395 yılında ikiye ayrılması sonucu Anadolu Doğu Roma yani Bizans idaresi altında kalmıştır. Bizans Devleti zamanında Denizli yöresi Helenistik ve Roma dönemlerindeki önemini kaybetmiş ve bir süre sonra bölgeye gelen Türklerin eline geçmiştir.

C- DENİZLİ'DE TÜRK HÂKİMİYETİ

1- İlk Türk Akınları ve Selçuklu Hâkimiyeti

Türklerin Denizli ile ilk ilişkileri 1070 yılında başlar. Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan'a karşı ayaklandıktan sonra Bizans'a sığınmak zorunda kalan Yıva Oğuz Beyi Erbasganoğlu'nu izlemekle görevlendirilen Afşin Bey, âsi Oğuz Beyi'ni bulamayınca Anadolu topraklarına girerek Denizli önlerine dek gelmiştir. Yörenin en gelişmiş kentlerinden Honaz'ı aldıktan sonra Laodikeia'yı da yağma ederek istila hareketini Ege kıyılarına değin ilerletmiştir²¹. Ancak bu istila hareketi geçici olmuştur. 1071 Malazgirt savaşından sonra Anadolu baştanbaşa zapt edilmiş, bu arada Denizli çevresi de Kutalmışoğlu Süleyman'ın maiyetindeki beyler tarafından fethedilmiştir. Bu yöreyi fetheden ilk Türk kumandanın adı bilinmemektedir. Denizli çevresi ilk defa 20 yıl kadar Türk hâkimiyetinde kaldıktan sonra Bizanslıların eline geçti. 1097'de Haçlı kuvvetlerinin Kılıçarslan'a karşı başarılarından faydalanmak isteyen Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos, Juannis Dukas'ı Batı Anadolu'yu

¹⁹ BEAN George E.; **Eski Çağda Ege Bölgesi**, (Çev. İnci Delemen), Arıon Yay., İstanbul 1995, s. 51.

²⁰ Türkiye'nin Parlayan Yıldızı, s. 37.

²¹ BAYKARA; a. g. e, s. 13

fethetmekle görevlendirdi. Dukas, İzmir, Efes, Sardes, Alaşehir'i almış bunun devamında Denizli ve çevresini de ele geçirmiştir²².

Denizli Bizanslıların elinde kısa bir süre kalmış I. Haçlı seferini bertaraf eden I. Kılıçarslan 1102 yıllarında buraları tekrar fethetmiştir. Bunun üzerine Aleksios Komnenos kumandanlarından Philocal'ı buraları geri almağa memur etti. Philocal Laodikeia'ya gelerek burayı geri aldı. Ancak Philocal bu fetih sırasında bölgede bulunan Türkmenlere yapmadığı vahşet ve zulüm bırakmamıştır. Burada yapılan zulüm ve vahşet Türkmenler arasında büyük yankı uyandırmıştır. Türkmenlere yapılanların intikamını almak üzere Çukurova'dan yola çıkan Atabey Hasan 1109 yılında Denizli'yi yeniden Türk hâkimiyetine katmıştır²³.

1109 tarihinden sonra Laodikeia Türkler için önemli bir garnizon mevkii olmuştur. Türkler bu tarihten sonra Alp-kara komutasında sık sık Bizans topraklarına akınlar yaparak buraları tahrip ediyorlardı. Bu nedenle Jean Komnenos 1119'da Bizans tahtına geçer geçmez ilk olarak Laodikeia'nın zaptını düşündü. Bu amaçla 1119 senesinin ilkbaharında ordusuyla Alaşehir'e gelmiştir. Bizans Ordusunun geldiğini haber alan Alp-kara'nın yanında 800 civarında adamı bulunuyordu. Laodikeia yakınında yapılan savaşta Türk kuvvetleri sayılarının azlığı dolayısıyla mağlup olmuş ve geri çekilmek zorunda kalmışlardır. 1158 yılına gelindiğinde ise Türk kuvvetleri Laodikeia'ya üzerine büyük bir taarruz düzenleyerek Bizans'tan intikamını almışlardır²⁴. 1161–1174 yılları arasında ise II. Kılıçarslan ve Manuel arasında bir dostluk devri yaşanmış ve bu devirde Laodikeia surları tamir edilmediği gibi şehrin eski savunma hatları da olduğu gibi kalmıştır.

Selçuklularla Bizanslılar arasındaki barış döneminin bitişinin ardından Manuel Komnenos ordusunu güçlendirerek Selçuklulara karşı düşmanca bir vaziyet aldı. Manuel bu sırada Eskişehir ve Homa'daki tahkimatları güçlendirerek hazırlıklarını tamamladı²⁵.

Manuel Komnenos hazırlıklarını tamamladıktan sonra Alaşehir yoluyla Laodikeia'ya gelip buradan Honaz'a geçmiş, Honaz üzerinden de Selçuklu ordusunun tuttuğu Myriokephalon geçidine ulaştı. 17 Eylül 1176 günü meydana gelen savaşta

²² Osman TURAN; **Selçuklular Zamanında Türkiye**, Turan Neşriyat, İstanbul 1971, s. 95

²³ BAYKARA; a. g. e. , s. 14.

²⁴ AKÇA; a. g. e. , s. 15.

²⁵ Yurt Ansiklopedisi; a. g. m., s. 2135.

Selçuklu Ordusu Bizans Ordusunu yenmeyi başarmıştır. Böylece Bizans'ın Türkleri Orta Anadolu'dan atma teşebbüsleri sonuçsuz kalmıştır. Savaş sonunda Bizanslılarla Selçuklular arasında yapılan anlaşmaya göre Manuel Eskişehir ve Homa (Khoma) tahkimatlarını yıkacaktır. Nitekim dönüşte Bizans ordusu Homa (Khoma) tahkimatını yıkmıştır. Ancak Eskişehir'deki tahkimatını yıkmamıştır²⁶. Bu savaş sonuçları itibariyle Türk tarihi açısından çok büyük bir önem arz eder. Zira savaş sonunda Anadolu'daki Türk varlığı kesinleşmiştir. Bu savaş Denizli açısından da önemli sonuçlar doğurmuştur. Çünkü bu tarihten sonra Türkmenler kitleler halinde Denizli il sınırına yığılmıştır.

Türk tarihi açısından böyle önemli sonuçları olan bir savaş olduğu için Myriokephalon savaşının yeri konusunda çeşitli tartışmalar gündeme gelmiştir. Zira savaşın yeri tam kestirilememiş bu yüzden çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Ancak Myriokephalon geçidinin Denizli'nin Çivril ilçesi yakınlarında olduğu ve savaşın burada cereyan ettiği görüşü birçok taraftar bulmuştur. Gerçektende Kufi Çayı yakınlarındaki geçit dönemi kaynaklarında anlatılan tanıma oldukça yakındır. Lakin burada henüz bir alan çalışması yapılmadığından ve tartışmalar halen devam ettiğinden savaşın kesin olarak yapıldığı henüz tamamen açıklığa kavuşturulamamıştır²⁷.

Denizli'nin kesin olarak Türklerin eline geçmesi Gıyaseddin Keyhüsrev'in ikinci saltanatı sırasında 1207 yılında olmuştur. Bizans devleti Latinler tarafından yıkılınca, İznik merkezli kurulan Laskaris Devletinin kurucusu Theodoros Laskaris ile barış yapan Gıyaseddin Keyhüsrev Denizli ve havalisini Bizans'a bırakacağını taahhüt etmiştir. Ancak Sultan Konya'ya döndükten sonra burayı kayınpederi ve Bizans hanedanından olan Manuel Maurozomes'e bırakmış, burada kendine bağlı bir beylik ve bir tampon bölge oluşturmuştur. Böylece hem bölgeyi kendine bağlamış hem de Bizans soyundan birine bırakacağı sözünü yerine getirmiştir. Ancak bir süre sonra Maurozomes Konya'ya dönünce beylik Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından tekrar Selçuklu topraklarına katılmış oldu²⁸. Fetihden sonra bölgeye vali olarak Esedüddin Ayaz adlı komutan atanmıştır. Bu kişi 1215 tarihli Sinop'taki kitabesinde Honaz Emiri olarak zikredilmiştir²⁹.

²⁶ BAYKARA; a. g. e., s. 20.

²⁷ Ayrıntılı Bilgi için bkz. Bilge UMAR; "Myriokephalon Savaşının Yeri: Çivril Yakınında Kufi Çayı Vadisi", **Bellekten**, C: LIV S: 209, Ankara 1990, s. 106.

²⁸ TURAN; **Selçuklular**, s. 281.

²⁹ BAYKARA; a. g. e., s. 281.

2- Denizli ve Türkmenler

Denizli toprakları XIII. yüzyıl başlarından itibaren Selçukluların “uc” diye tanımladıkları sınır bölgesinin güneybatı kanadını ediyordu. Denizli toprakları bu dönemde çok büyük bir Türkmen nüfusuna sahiptir. Türkmenlerin göçebe hayat tarzına uygun olan batı Anadolu bölgesi bu dönemde sürekli Türkmen göçüne uğramıştır. Bu dönemde sadece Denizli bölgesinde 200.000 çadır (Hane) Türkmen nüfusunun bulunması bize bu konuda fikir vermeye yeterlidir³⁰. Denizli bölgesi bu yönüyle en yoğun Türkmen nüfusunun bulunduğu yer durumundadır. Buradaki Türkmen nüfusunun yoğun olması Selçuklu sultanlarına birçok defa sığınak olmuştur. 1243 yılından sonra Köseadağ Savaşından sonra II. Gıyaseddin Keyhüsrev’in buraya sığındığı bilinmektedir. II. İzzettin Keykavus’da 1256 yılında Moğol Komutanı Boycu Noyan’a yenilince Denizli’ye gelmiş, Boycu Noyan Selçuklu tahtında Keykavus’un kardeşi Kılıçarslan’ı istemeyince Keykavus’u tekrar tahta geçmesi için torunu Besutay vasıtasıyla davet etmiş, ancak Keykavus Besutay’ı burada oyalayıp İznik Rum imparatoruna sığınmıştır³¹.

Moğollara karşı önceleri Selçuklu Devleti’ni tutan Türkmenler bu sadakatlerine karşılık göremeyince ve İzzeddin Keykavus’ un yukarıda bahsettiğimiz şekilde kaçıp İznik Rum İmparatoruna sığınması ve ardında yardım karşılığı Denizli yöresini Bizans’a teklif etmesi, Türkmenlerin Selçuklulardan soğumasına neden olmuştur. Zaten Keykavus’ un bu teklifi sadece kâğıt üzerinde kalmıştır. 1257’ de Denizli bölgesine gelen Rum ordusu burada tutunamayarak geri çekilmek zorunda kalmıştır.

İzzeddin Keykavus’un bu davranışı üzerine Denizli bölgesinde bulunan Türkmenler istiklalleri için harekete geçmişlerdir. Bu sırada Türkmenlerin başında Mehmed Bey bulunmaktaydı. Ayrıca Mehmed Bey’in yanında kardeşi İlyas Bey, damadı Ali Bey, Sevinç ve Salur Bey gibi güçlü beyler bulunmaktaydı. Mehmed Bey Türkmenlerin istiklalleri için Moğol hükümdarı Hülagü’ye elçi vasıtasıyla başvurmuş, kendisine tabi olduğunu bildirip vergi vermeyi taahhüt etmiştir. Ayrıca kendilerine sancak ve yanlarında oturmaya da bir şahne istemiştir. Hülagü’de onların bu isteğini

³⁰ Osman TURAN; **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**, Turan Neş., C. II, İstanbul 1969, s. 4.

³¹ BAYKARA; a. g. e, s. 30.

kabul etmiş, bir sancak ve yanlarında oturmaya da Kulşar isimli bir zati “şahne”³² olarak tayin etmiştir. Hülagü’nün sancak göndermesi Türkmenlerin istiklalleri açısından önemlidir. Zira eski Türk devlet geleneğine göre sancak bağımsızlığın alametidir³³.

Ancak Hülagü Mehmed Bey’e güvenmiyor onun hala Selçuklulara bağlı ve kendine karşı olduğunu düşünüyordu. Mehmed Bey’e elçi gönderen Hülagü onu yanına itaat bildirmesi için çağırmıştır. Ancak aynı güvensizlikle Mehmet Bey bunu kabul etmiştir. Bunun üzerine Hülagü emrindeki askerlere ve Selçuklu sultanı IV. Kılıçarslan’a Türkmenler üzerine yürüme emri vermiştir. Ancak Türkmenleri hafife almayarak Ali Bey’i Türkmen Beyliğinin başına geçirmek vaadiyle kandırmıştır. Asi Karaağaç civarında yapılan savaşta Türkmen ordusu yenildi. Mehmet Bey kaçarak dağlara sığınmış İlhanlı – Selçuklu ordusu birçok Türkmen’i esir almıştır. Savaştan sonra Türkmen Beyliğinin başına Ali Bey geçmiş ve beylik Selçuklu ve dolayısıyla İlhanlı nüfuzuna girmiştir. Mehmed Bey ise Selçuklu emirlerine, Konya’ya gidip af dilemek amacıyla teslim olmuş, ancak Konya’ya varmadan Uluborlu yakınlarında öldürülmüştür.

Mehmed Bey’in ölümünden sonra yerine geçen Ali Bey’in İnançoğulları’nın atası olduğu tahmin edilmektedir. Hatta İnançoğulları’nın bu beyliğin devamı olduğu ve beyliğin kurucusu İnanç Bey’in; Mehmed Bey’in torunu, Ali Bey’in oğlu olduğu iddia edilmektedir. Ancak bazı tarihçiler Ali Bey’in kimliğini tespit edememiş, bir diğer kısmı ise onun Germiyanlı olduğunu iddia etmişlerdir. Ayrıca İlyas Bey’in Hamidoğlu Dünder Bey’in babası olduğu iddia edilmektedir. Savaşın yapıldığı Acıpayam Bölgesi eski adı olan Asi Karaağaç adındaki “Asi” kelimesinin buradan geldiği iddia edilmektedir³⁴.

3- Beylikler Dönemi

1277’de Karamanoğulları, oğulları, Eşrefoğulları Beylikleri Konya’yı alarak Anadolu Selçuklu Devleti tahtına Cimri lakaplı Gıyaseddin Siyavuş’u getirdiler. Selçuklu Veziri Sahip Ata Fahreddin ve oğulları buna karşı çıkararak

³² Kelimenin aslı “Şihne”dir. İnzibat memuru, Emniyet memuru anlamına gelmektedir. Ferit DEVELLİOĞLU; **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Aydın Kitapevi Yay., Ankara 1996, s. 976.

³³ BAYKARA; a. g. e., s. 31-32.

³⁴ BAYKARA; a. g. e., s. 33.

Karamanoğulları'nın üzerine yürümüşler, ancak Denizli Türkmenleri, Sahip Ata Fahreddin'e katılmamıştır. Bu isyan hareketli bastırılarak III. Gıyaseddin Keyhüsrev Konya'da Selçuklu tahtına çıkarılmıştır. Keyhüsrev Sahip Ata Fahreddin'e destek vermeyen Ali Bey'i Afyon'a sürgün etmiştir. Ali Bey muhtemelen burada öldürülmüştür.

Bu olaydan sonra Denizli Bölgesinin hâkimiyeti Sahip Ata Fahreddin Ali'nin kızınının büyük oğluna geçmiştir. Ancak fiili hâkimiyet yerli Türkmen beylerinin elinde idi. Denizli Türkmenlerinin başında bu dönemde güçlü bir liderin bulunmayışı Germiyanogulları'nın bölge üzerinde hâkimiyet kurma isteklerine yol açmıştır³⁵.

Germiyanogulları'nın bu isteklerine karşılık bölgenin yasal hâkimi olan Sahip Ataoğulları ile Denizli yöresi Türkmenleri birlikte direnmiştir. Bu mücadele neticesinde Germiyan Beylerinden Bedreddin Murat öldürülmüş ve bölgede tekrar Sahip Ata ailesinin egemenliği tesis edilmiştir. Sahip Ata Oğulları'nın Denizli ile fazla ilgilenememesi üzerine yöredeki Türkmenlerin yeniden bağımsızlık için harekete geçmelerine neden olmuştur. Bu sırada İlhanlı Devleti'ndeki taht kavgaları nedeniyle Anadolu'daki İlhanlı Valisi Anadolu'dan ayrılınca Türkmenler bu otorite boşluğundan faydalanıp ayaklanmışlardır. Bu ayaklanmanın amacı yalnızca İlhanlı tahakkümünü değil onlarla işbirliği yapan Selçuklu Devleti'ni de ortadan kaldırmaktır.

Ancak ayaklanma haberini alan İlhanlı Hükümdarı Geyhatu bu olayları duyarak tekrar Anadolu'ya geldi. Kendisini Selçuklu hükümdarı II. Mesud Kayseri'de karşıladı. 1291 yılında Türkmen isyanı bastırılarak bir çok Türkmen öldürüldü. İsyanın bastırılmasının ardından Denizli ve çevresine İlhanlı Veziri Reşideddin'in oğullarından Meceddin 1298 yılında vali olarak atanmıştır. Reşideddin'in oğlu Meceddin'in aynı zamanda İlhanlı Devleti içinde çok önemli bir görev olan İşraf yani müfettiş olması İlhanlılar'ın Denizli bölgesine verdiği önemi göstermesi bakımından dikkat çekicidir³⁶.

Denizli'de ilk Türk Beyliği 1260 tarihinde kurulmuş olup uzun ömürlü olamamıştır. Bu dönemden sonra Sahip Ataoğulları ile Germiyanogulları arasında Denizli bölgesi için rekabet yaşanmış, ardından İlhanlı ve Selçukluların desteğini alan Sahip Ataoğulları Denizli yöresine hâkim olmuştur. Ancak Denizli ve çevresinde Germiyanogulları hala çok güçlü bir konumda bulunmaktaydı. Nitekim bu durum

³⁵ BAYKARA; a. g. e., s. 34

³⁶ BAYKARA; a. g. e., s. 36-37.

bölgede Germiyanogullarina bağlı olarak İnançoğulları Beyliği'nin kurulması ile kendini göstermiştir.

İnançoğulları Beyliğinin kurucusu yukarıda adını zikrettiğimiz Mehmet Bey'in torunu Şücaeddin İnanç Bey'dir. İnançoğulları Beyliği adını kurucusunun adından almıştır. İnançoğullarının ne zaman kurulduğunu bilinmemektedir. Ancak bu tarihin 1319'dan evvel olması muhtemeldir³⁷. Bu tarihlerde Anadolu'ya beylikleri itaat altına almaya gelen İlhanlı Komutanı Emir Çoban' a bağlı beyler arasında İnanç Bey'in de bulunduğu bilinmektedir. Bu dönemde İnançoğulları Beyliği'ne bağlı 400 köy ve 10.000 kadar da asker bulunduğu tahmin edilmektedir. Germiyanogulları Beyliği'nin başında Yakup Bey'in bulunduğu dönemde İnançoğulları Beyliği Germiyanogullarina çok sıkı bir şekilde bağlı idi. Ancak Yakup Bey ölünce bu ilişkilerin gevşediği zannedilmektedir³⁸. Beyliğin kurucusu olan İnanç Bey 1334 yılında ölmüştür. İnanç Bey öldükten sonra beyliğin başına onun oğlu olan Murat Arslan Bey geçmiştir. 1332 yılında Denizli'ye gelen seyyah İbn –i Battuta İnanç Bey ve oğlu Murat Arslan Bey ile görüşmüş olup Denizli hakkında birçok bilgi vermiştir. Murat Bey'in adına sikke bastırıldığı bilinmektedir³⁹. Murat Bey 1360 yıllarında ölmüş olmalıdır. Murat Bey'in kabri Denizli Devlet Hastanesi civarındadır. Murat Bey'den sonra yerine oğlu İshak Bey geçmiştir. İshak Bey hakkında dönemin kaynaklarında ilim adamlarını himaye eden bir zat olduğundan başka bilgi yoktur. İshak Bey'in 1391 tarihine kadar beyliğin başında bulunduğu ve bu tarihte Osmanlı Sultanı Yıldırım Beyazıt'ın beyliği Osmanlı topraklarına kattığı sırada İshak Bey'in Yıldırım Beyazıt'a bağlı olduğu bilinmektedir. Yıldırım Beyazıt'ın Denizli'yi Osmanlı topraklarına katmasıyla birlikte Denizli bir müddet Osmanlı sınırları içinde kalmıştır. Ancak 1402 yılında meydana gelen Ankara savaşı bu süreci kesintiye uğramıştır⁴⁰.

4- Osmanlı Devleti Döneminde Denizli

Denizli ilk defa 1391 yılında Osmanlı topraklarına katılmıştır. Ancak 1402 yılında Ankara savaşında Osmanlı Devleti'nin Timur tarafından mağlup edilmesi sonucu Denizli yeniden Germiyanoglu Beyliği'ne verilmiştir. Ancak bu süreç fazla

³⁷ Ali SEVİN, Yaşar YÜCEL; *Türkiye Tarihi I*, TTK Yay., Ankara 1990, s. 237.

³⁸ İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI; *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK Yay., Ankara 1998, s. 40.

³⁹ İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI; *Anadolu Kitabeleri*, 2. Kısım, TTK Yay., İstanbul 1929, s. 198.

⁴⁰ UZUNÇARŞILI; *Anadolu Beylikleri*, s. 57.

uzun sürmemiştir. Germiyanoglu II. Yakup Bey'in memleketini Osmanlı hükümdarı II. Murad'a vasiyet ile miras bırakması üzerine 1429 yılında Denizli tüm Germiyan topraklarıyla birlikte Osmanlılar'ın eline geçmiştir.

Denizli Osmanlı yönetimine geçtikten sonra yöre ahalsinin büyük çoğunluğu kırsal kesimde yaşamaya devam etmiştir. Kırsal nüfusun önemli bir bölümünde aşiretler halinde göçebe olarak yaşıyorlardı. Bunlara ait yer adları günümüze değin varlığını devam ettirmiştir (Avşar, Bayat gibi). Yerleşik olan kent nüfusu ise esnaf loncalarına bağlı olarak ticari faaliyetlerle uğraşmaktaydılar. Bu loncalar başlıca; ayakkabıcı, ipekçi, bezci, dokumacı, bakırcı, demirci, boyacı gibi meslek dallarına aitti. Denizli'de lonca ve ahi teşkilatın çok eski dönemlerde teşekkül ettiği tahmin edilmektedir. Zira İbn-i Battuta seyahatnamesinde 1332 yılında uğradığı Denizli'de Ahi Sinan ve Ahi Tuman adlı iki ahi reisinden bahseder⁴¹. Hatta bazı kaynaklara göre Ahi teşkilatının kurucusu olan Ahi Evran bir süre Denizli'de kalıp burada bahçivanlık yapmıştır⁴². Sosyal yönden Denizli 14. ve 15. yüzyıllarda doruk noktasını yaşamıştır. Çünkü bugün bile etkileri görülen sosyal etkileşimin ilk temelleri bu yüzyıllarda atılmıştır.

Denizli'de Osmanlı tarihinde geçiş dönemi olarak adlandırılan 16. ve 18. yüzyıllar arasında önemli bir siyasal olay olmasa da bu dönemde Anadolu'nun tümünü etkileyen Suhte ve Celali ayaklanmalarının yarattığı huzursuzluklar Denizli'de de baş göstermiştir. Bu huzursuzlukların kaynağı genellikle toprağını terk etmiş levendlerle medrese öğrencileri olmuştur. Levendler genellikle dağlara çıkıp eşkıyalık ve soygunculuk yapmışlar ya da kıyı bölgelerinde ele geçirdikleri gemilerle denizlere açılıp korsanlık yaparak yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Bu dönemde Denizli bu kişilere insan sağlayan bölgelerden biri olmuştur. Ayrıca medrese öğrencilerinin oluşturduğu suhte birliklerinin çıkardığı ayaklanmalarda Denizli'yi sosyal yönden etkilemiştir⁴³.

Osmanlı Devleti idari bakımdan eyaletlere, eyaletler sancaklara, sancaklar, kazalara, kazalar nahiyelere taksim edilmiştir. Denizli yöresi 1429 yılında hâkimiyetine girdiği Osmanlılar tarafından genel metotlara uygun bir şekilde kazalar halinde coğrafi durumuna göre üçe bölünerek, üç ayrı sancağa bağlanmıştır. Bunlardan

⁴¹ Uğur TANYELİ; "Denizli Kentinin Yapısal Evrimi (11. – 15. yy)" **Türk Kültür Tarihinde Denizli Sempozyumu (27 – 30 Eylül 1988) Bildirileri**, Denizli 1989, s. 344.

⁴² Neşet ÇAĞATAY; **Bir Türk Kurumu Olan Ahilik**, AÜİF Yay., Ankara 1974, s. 57.

⁴³ Yurt Ansiklopedisi; a. g. m., s. 2137.

Asi Karaağaç'ın Hamid, Tavas'ın ise Menteşe sancaklarına bağlanmasına rağmen, bugünkü Denizli'nin büyük kısmını teşkil eden Homa, Işıkli, Çal, Balkan, Denizli, Honaz, Sarayköy ve Buldan Kütahya sancağına bağlanmıştır. Kütahya sancağının idari birimlerden biri olduğu anlaşılan Lazıkkıyve (Merkez) kazası dört nahiyeden ibaret olup bunlar Nahiye-i Lazıkkıyve (Merkez) Nahiye – i İbsili, Nahiye-i Kaş-Yenice, Nahiye-i Aydos'tur.

Lazıkkıyve merkez nahiyesi hemen hemen bugünkü Denizli merkez ilçesinin hudutları dâhilindeki sahayı kapsamaktaydı. İbsili nahiyesi ise bugünkü Sarayköy ve Babadağ ilçelerinin hudutlarını içine almaktaydı. Kazanın orta ve kuzey kesimine denk düşen Kaş – Yenice nahiyesi ise hemen hemen bugünkü Buldan ve Güney ilçelerinin hudutlarını kapsamaktadır. Aydos nahiyesi ise bugünkü Uşak iline bağlı Eşme, Ulubey ve Alaşehir Kiraz civarını kapsayan bir nahiye durumunda idi. Denizli kazasının idari yapısı ufak tefek değişikliklerle 17. yüzyıla kadar devam etmiş, ancak bu yüzyılda Kütahya'da bulunan Anadolu beylerbeyliği dağıtılınca Denizli toprakları Aydın Eyaleti topraklarına dâhil edilerek bir değişim yaşamıştır⁴⁴.

Aydın Vilayetine bağlanan Denizli sancağının kazaları ise Nefs-i Denizli, Buldan, Çal, Sarayköy, Tavas ve Garbi Karaağaç (Acıpayam) kazalarıdır. Ayrıca Honaz, Güney, Baklan, Kadı gibi nahiyeleri de bulunmaktadır. Osmanlı'nın son dönemlerinde mutasarrıflık olan Denizli, Cumhuriyetin kurulması ile birlikte Çivril kazasının katılmasıyla ve bazı küçük değişikliklerle zaman içinde bugünkü hudutlarına ulaşmıştır⁴⁵.

Osmanlı döneminde yol güzergâhlarında meydana gelen değişme yüzünden Denizli vilayetinden geçen yollar bazı hatları dışında mahalli kervan yolları durumuna düşmüşlerdir. Ancak Büyük Menderes ve Gediz Vadileri yoluyla batı sahillerine, güney istikametinde Antalya ve Akdeniz'e, Çardak yoluyla Konya'ya bağlanan yolların kavşak noktasında bulunan Denizli'nin eski ticari önemini biraz olsun kaybetmesine sebep olmuş ise de coğrafi konumu nedeniyle önemini korumuştur⁴⁶.

⁴⁴ GÖKÇE; a. g. e., s.36 – 52.

⁴⁵ Necmi ÜLKER; “20. Yüzyıl Başında Denizli Sancağı”, **Merkez Efendi Sempozyumu (27–29 Haziran 1988) Bildirileri**, Denizli 1989, s. 167 – 168.

⁴⁶ GÖKÇE; a. g. e., s. 135 – 136.

Birinci Bölüm

DENİZLİ VE ÇEVRESİ'NDE MİLLİ MÜCADELE'NİN BAŞLAMASI

A- MONDROS MÜTAREKESİ VE DENİZLİ SANCAĞI

1- Mütarekenin Uygulanışı ve İlk Tepkiler

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin de içinde bulunduğu İttifak Devletleri yenilmiş, Osmanlı Devleti ağır şartlar ihtiva eden bir mütareke imzalamak zorunda kalmıştır. İngiliz temsilci Amiral Calthrope heyeti ile Osmanlı temsilcisi Rauf Bey'in başkanlığındaki heyet arasında süren görüşmelerden sonra 30 Ekim 1918 tarihinde mütareke imzalanmıştır. Mütareke hükümlerine göre; Çanakkale ve İstanbul Boğazları işgal edilebilecek, haberleşme ve demiryolu ulaşımı İtilaf Devletlerinin denetimine verilecek, ordu terhis edilecek ve silahlarına el konulacaktı. Ayrıca İtilaf Devletleri güvenliklerini tehdit eden herhangi bir yeri işgal hakkını saklı bulunduruyordu⁴⁷. Bütün bu maddeler İtilaf Devletlerinin Anadolu'yu işgal etme düşüncesini ortaya koyuyordu. Nitekim bu düşüncelerini uygulamakta gecikmediler ve türlü sebeplerle işgale başladılar. İstanbul ve Çanakkale Boğazları İtilaf Devletlerinin donanmaları tarafından kontrol altına alınmış, Fransızlar Adana ve çevresini, İngilizler Urfa, Maraş ve Antep ile Merzifon ve Samsun dolaylarını, İtalyanlar Antalya, Muğla ve Konya'yı işgal etmişlerdi. 15 Mayıs 1915 günü de İtilaf Devletlerinin uygun bulması ile Yunan Ordusu İzmir'e çıkartılmıştır⁴⁸.

Anadolu topraklarının bu şekilde işgali devam ederken, bu durumdan istifade etmek isteyen azınlıklarda gizli veya açıktan memleketi parçalama, devleti çökertme gayelerini gerçekleştirmek için uğraşıyorlardı. Bu amaçla İstanbul Rum Patrikhanesi merkezli kurulan Mavr-i Mira Cemiyeti illerde çeteler kurarak gösteri toplantıları ve propaganda yapmakla meşguldü. Doğrudan Yunan Hükümetinin desteğini alan bu cemiyet, Rumları silahlandırıp tedhiş hareketleri yapmaktaydı. Yine Yunan Kızılhaç'ı ve Göçmenler Komisyonu da bu cemiyetle birlikte çalışıyordu. Rumların çete faaliyetleri gösterdiği bir diğer cemiyette İstanbul merkezli Rum Pontus Cemiyeti'ydi. Bu cemiyette, Batı Anadolu'nun Yunanistan'a ilhakı ve Karadeniz sahil şeridinde Rum Pontus Devleti kurma düşüncesiyle hareket ediyordu. Osmanlı

⁴⁷ Ergün AYBARS, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, DEÜ Yay., İzmir 1998, s. 79.

⁴⁸ Mustafa Kemal ATATÜRK, **Nutuk**, (Haz. Zeynep Korkmaz), AAM Yay., Ankara 2000, s. 1.

topraklarında yaşayan bir diğerk azınlık olan Ermenilerde bu dönemde, tıpkı Rumlar gibi bölücü faaliyette bulunmuşlardır⁴⁹.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından hemen sonra İtilaf kuvvetlerinin işgalleri ve azınlıkların olumsuz faaliyetleri karşısında Türk insanı boş durmamış ve kurtuluş çareleri aramaya başlamıştır. Bu amaçla da Türklük duygusunun esas olduğu ve kurtuluşu İtilaf Devletlerine karşı mücadele etmek olarak gören Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetleri kurulmuştur. Edirne ve çevresindeki Türklerin direnişini sağlamak için Trakya-Paşaeli Cemiyeti, Erzurum ve Elazığ'da Doğu Vilayetleri için Vilayat-ı Şarkıye Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti, Doğu Karadeniz için Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti, Adana ve çevresi için Kilikyalılar Cemiyeti, İzmir ve Batı Anadolu için ise İzmir Müdafaa-ı Hukuk-u Osmaniye Cemiyeti kurulmuştur⁵⁰.

2- Mütareke Döneminde Denizli

Birinci Dünya Savaşı'nın son bulması ve Mondros Mütarekesinin imzalanmasından sonraki dönemde Denizli; Sarayköy, Çal, Garbikaraağaç (Acıpayam), Buldan ve Tavas kazalarını da içine alan bir sancak konumundaydı. İdari olarak Aydın vilayetine, Askeri bakımdan ise karargâhı Aydın'da bulunan 57. Tümenine bağlıydı⁵¹. Nüfus itibarıyla I. Dünya Savaşı'nın son yıllarında, 1917 yılı esas alınarak İzmir Müdafaa-ı Hukuki Osmaniye Cemiyeti tarafından hazırlanan bir istatistiğe göre Denizli merkez ve bağlı kazalarında nüfus durumu şöyleydi⁵².

	TÜRK	RUM	ERMENİ	YAHUDİ	KATOLİK-PROTESTAN
Denizli	42065	2136	512	48	7
Sarayköy	20238	1007	31	4	
Buldan	30921	25	14		
Acıpayam	52481	35			
Tavas	57323				
Çal	44997				

⁴⁹ ATATÜRK, a. g. e., s. 1-2.

⁵⁰ Cemiyetler hakkında bilgi için bkz. Tanık Zafer TUNAYA, **Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952, İstanbul 1952**, s. 478-509.

⁵¹ M. Şefik AKER; **57. Tümen ve Aydın Milli Cidali**, C.1, Askeri Matbaa, İstanbul 1937, s. 27.

⁵² Nuri KÖSTÜKLÜ; "Milli Mücadelede Denizli, Isparta, Burdur ve Çevresindeki Azınlıkların Tutum ve Davranışları", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.V, S.15, Ankara 1989, s. 668.

Savaşın devam ettiği 1917 yılına ait yukarıdaki istatistik den başka, mütarekenin imzalanmasına müteakip diğer bir istatistik de ise Denizli nüfusu merkez ve bağlı kazaları ile birlikte 243.542 olarak verilmektedir. Buna karşılık 3184 Rum, 557 Ermeni, 51 Yahudi ve 7 Katolik nüfusu verilmektedir⁵³. Sosyal yönden Hıristiyan ahali ile Türklerin bir arada yaşadığı Denizli’de, Rum ve Ermeni nüfusu ekonomik yönden daha iyi durumdaydı. Ticaret, sanayi, tarım gibi alanlarda öncelikli yer alıyorlardı. Büyük fabrikalara, çiftliklere sahip olmuşlar ve daha çok esnafılık, doktorluk, eczacılık gibi mesleklerle uğraşmışlardı. Eğitim ve ibadet açısından herhangi bir sıkıntı çekmiyorlar ve Denizli merkez başta olmak üzere Sarayköy, Acıpayam, Çal gibi kazalarda ilkokulları ve ibadet yerleri mevcuttu. Okullardaki toplam öğrencinin yarıya yankını Rum ve Ermeni öğrenciler oluşturmaktaydı⁵⁴.

B- İZMİR MÜDAFAA-I HUKUKİ OSMANİYE CEMİYETİ VE FAALİYETLERİ

İzmir Müdafaa-ı Hukuk-u Osmaniye Cemiyeti, 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi’nden hemen sonra 2 Aralık 1918’de İzmirli tüccar Moralızade Halit ve Nail Beyler tarafından kurulmuştur. İzmir’de Yunan işgalini engellemek ve bu bölgenin Türklüğünü Dünyaya duyurmak amacıyla kurulmuş ve 17. Kolordu Komutanı Nurettin Paşa’nın da desteği ile hareket etmiştir⁵⁵. İzmir’in işgalini önlemeyi hedef edinen cemiyetin ilk faaliyeti İstanbul hükümeti ile görüşmelerde bulunmak üzere bir heyet oluşturarak İstanbul’a göndermesidir. Bu heyet üyeleri, Padişah ve sadrazamla görüşerek İzmir’in işgali karşısındaki hassasiyetlerini dile getirmiş ve İtilaf Devletleri Yüksek Komiserlerine birer muhtıra vermiştir. Cemiyetin diğer bir faaliyeti ise Paris’e bir heyet göndererek, Paris Barış Konferansı kararlarına karşı tepkilerini gösterme kararı almış olmalarıdır. Bu düşünce ile hareket edilmesine, gerekli maddi kaynağın temin edilmesine rağmen, Hürriyet ve İtilaf Partisi’nin menfi çalışmaları ile Paris’e gidilememiştir. Cemiyetin Paris’e gitmek için kazalardan topladığı maddi kaynak hususunda Denizli ve bağlı kazaları da üstüne düşen görevi

⁵³ AKER; a. g. e., C.1, s. 8.

⁵⁴ Tarhan TOKER; **Kuvayı Milliye ve Milli Mücadele de Denizli**, Denizli Sanayi Odası Yay., Denizli 1983, s. 22.

⁵⁵ AYBARS; a. g. e.; s. 103.

yapmıştır⁵⁶. Cemiyetin en önemli faaliyeti ise 17–19 Mart tarihinde İzmir’de büyük bir Müdafaa-ı Hukuk Kongresi tertip etmesi olmuştur. Bu kongreye katılmak üzere Balıkesir, Aydın, Muğla, Manisa ve Denizli’den de delegelerin gönderilmesi istenmiştir. Kongreye toplam 165 delege katılmış, bunlardan 37’si müftü, 37’si belediye başkanı, geriye kalanlar ise genellikle müderris, meşayih sıfatı ile katılmıştır⁵⁷.

Milli Mücadele fikrini benimseyen bir cemiyetin düzenlediği kongreye, Denizli’den de üyelerin katılması ile Denizli Sancağı Milli Mücadele yolundaki ilk önemli adımını atmıştır. Kongreye katılmak üzere Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi⁵⁸ başkanlığında bir heyet kurulmuştur. Bu heyet üyeleri şunlardır;

Denizli merkezden; Müftü Ahmet Hulusi Efendi, Belediye Başkanı Hacı Tevfik Bey, Tavaslı oğlu Mustafa Bey, Küçükağa oğlu Ali Bey, Belevili Yusuf Bey, Cillov oğlu Ali Bey.

Tavas kazasından; Müftü Cennet oğlu Tahir Efendi, Belediye Başkanı Gerdek oğlu Hacı İsmail Bey, Katırcı oğlu Abdullah Bey, Şeyh Ali oğlu Kemalettin Bey.

Sarayköy kazasından; Müftü Ahmet Şükrü Efendi, Belediye Başkanı Hacı Salih oğlu Halil Bey, Müderris Hacı Halil oğlu İsmail Efendi.

Çal kazasından; Müftü Ahmet İzzet Efendi, Necip Ağa.

Buldan kazasından; Müftü Salih Efendi oğlu Mehmet Efendi, Hacı Molla Ahmet oğlu Necip Bey, Kara Yusuf oğlu Ahmet Bey.

Acıpayam kazasından; İzmir’de Faik Paşa Medresesi Müderrisi Ali Efendi⁵⁹.

İzmir’de toplanan bu kongre neticesinde; Wilson ilkelerine göre Türk topraklarının işgal edilemeyeceği ve İtilaf Devletlerinin buna uymadığı takdirde silahlı mukavemet gösterileceği kararı alınmıştır. Kongrede alınan önemli bir kararda Balıkesir, Aydın ve Denizli gibi sancaklarda Müdafaa-ı Hukuk ve Redd-i İlhak Cemiyetlerinin kurulması kararı olmuştur. Nurettin Paşa’nın tavsiyeleri ile kongre

⁵⁶ Veysi AKIN; “Müdafâ’a-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti’nin Akim Kalmış Bir Teşebbüsü:“Paris Sulh Konferansı””, **Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, I/1 (1996), Denizli 1996, s. 31–49.

⁵⁷ Recep ÇELİK; **Milli Mücadele’de Din Adamları–1**, Emre Yay., İstanbul 1999, s. 91.

⁵⁸ Müftü Ahmet Hulusi Efendi”nin bibliyografyası için bkz. Ali SARIKOYUNCU; “Milli Mücadele de Denizli ve Müftü Ahmet Hulusi Efendi”, **Milli Mücadele de Denizli ve Müftü Ahmet Hulusi Efendi Sempozyumu Bildirileri**, Denizli 1992, s. 25–52.

⁵⁹ TOKER; **Kuvayı Milliye**, s. 22–23, Ahmet Akif TÜTENK; **Milli Mücadele’de Denizli**, Denizli Öğretmenler Yardımlaşma Derneği Yay., İzmir 1949, s. 5.

üyeleri memleketlerine döndükten sonra işgallere karşı halkı bilinçlendirme çalışmaları uygulayacaklardı. Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi, Nurettin Paşa ile yaptığı görüşmede kendi üstüne düşeni yapacağı konusunda teminatta bulunmuş ve Paşa'yı Denizli'ye davet etmiştir⁶⁰. Bu gelişmelerle son bulan kongre neticesinde, üyeler memleketlerine dönerek alınan kararlar doğrultusunda çalışmalara başlamıştır. Nitekim Müftü Efendi ve beraberindeki Denizlili vatanseverlerde, Denizli'ye gelir gelmez işgallere karşı halkı uyanık olmaya ve karşı koymak için hazırlanmaya davet etmişlerdir⁶¹.

C- HEYET-İ NASİHA VE DENİZLİ'YE GELİŞİ

İzmir Müdafâ'a-ı Hukuk-i Osmaniye Cemiyeti tarafından düzenlenen Müdafâ'a-ı Hukuk Kongresi neticesinde Denizli'ye dönen Ahmet Hulusi Efendi ve beraberindekiler, vakit kaybetmeksizin halkı bilinçlendirme çalışmalarına başlamıştır. Müftü Efendi, Denizli Mutasarrıfı Faik Bey ile görüşerek gerek merkezde gerekse Tavas, Acıpayam, Sarayköy ve Buldan gibi kazalarda ve bağlı köylerde mitingler düzenleyerek kamuoyu oluşturmaya çalışmıştır⁶². Bu mitinglerde İtilaf Devletlerinin Mondros Mütarekesine göre Türk topraklarını parçalama düşüncesinde oldukları ve işgaller karşısında Milli Mücadele'nin gerekliliği anlatılmıştır. Denizlili Kuva-yı Milliye önderlerinin kazalarda ve köylerde yaptıkları bu çalışmalar kısa sürede sonuç vermiş ve halkında duyarlılığı ile Milli Mücadele fikri iyice yerleşmiştir. Anadolu'nun pek çok yerinde de Müdafâ'a-ı Hukuk Cemiyetlerinin önderliğinde benzer çalışmalar yapılmış ve Türk insanı kurtuluşu Milli Mücadele'de bulmuştur.

Mondros Mütarekesi'ne karşı tepkilerin giderek arttığı ve Türk insanının Milli mukavemet hazırlığında olduğu böyle bir dönemde, İstanbul Hükümeti bir heyet oluşturarak Anadolu'ya göndermiştir⁶³. Heyet-i Nasiha adı verilen ve II. Abdulhamid'in oğlu Abdurrahim Efendi'nin başkanlığını yaptığı heyetin amacı, Türk insanının coşkusunu gidermek ve mütarekeye uyulması konusunda telkinlerde bulunmaktı. Bu amaçla 16 Nisan 1919'da İstanbul'dan yola çıkan heyette; Ali Rıza, Süleyman Şefik ve

⁶⁰ Haluk MÜFTÜLER; **Milli Mücadele'de Dedem Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi**, Ankara 1995, s. 21.

⁶¹ Necdet HAYTA; "Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi ve Milli Mücadeleye Katkıları, **Kurtuluş Savaşına Yön Verenler, Cumhuriyet'in 70. Yıl Armağanı**, Gazi Üniversitesi Atatürk Araştırma Ve uygulama Merkezi Yayını: 2, Ankara 1994, s. 223.

⁶² TOKER; **Kuvayı Milliye**, s. 27-28.

⁶³ BOA DH-KMS; D: 52-1 B: 3-1.

Hayret Paşa ile Bursa Müftüsü Ömer Fevzi ve Pazarcık Müftüsü Halil Fehmi Efendiler bulunuyordu. Ayrıca Rum cemaati temsilen eski mebus Yanko Güvenidis ve Dâhiliye Nezareti Memurin Kalemi Müdürü Ohannes eşlik ediyorlardı⁶⁴. 16 Nisan 1919'da yola çıkan heyet Bursa, Balıkesir, İzmir ve Aydın yolunu kullanarak 25 Nisan 1919 günü Denizli'ye ulaşmıştır. Süleyman Şefik Paşa hükümet konağı önünde toplanan halka Padişahın selamını iletmiş ve Hatt-ı Hümayununu okumuştur. Buna göre mütareke şartlarına uyulması gerektiği, saltanat makamının tehlikede bulunmadığı, halkın sükûnet içinde olması ve Rumlar ile iyi geçinmeleri dile getirilmiştir. Daha sonra ise heyet, mutasarrıflık makamında bir süre dinlendikten sonra kendileri için tahsis edilen Tavashlı oğlu Mustafa Bey'in evinde geceyi geçirmiş ve ertesi sabah Denizli'den ayrılmıştır⁶⁵.

D- İZMİR'İN İŞGALİ VE DENİZLİ'NİN TEPKİSİ

Mondros Mütarekesi'nden sonra İtilaf Devletlerinin desteği ile hareket eden Yunanlılar, İzmir ve çevresinde yoğun bir propagandaya girişmiş ve bu toprakları işgal düşüncesi ile Rum göçlerine başlamıştır. 1919 yılının ilk aylarına gelindiğinde ise İzmir'in işgal edileceği haberleri iyice yayılması üzerine Vali ve 17. Kolordu Komutanı sıfatı ile İzmir'de bulunan Nurettin Paşa Osmanlı Hükümeti tarafından görevinden alınmıştır. Nurettin Paşa'nın Mart 1919'da çevre illerden ve kazalardan delegelerin katılımıyla İzmir'de Müdafâ'a-ı Hukuk Kongresi tertip etmesi ve işgale kati surette karşı olması görevinden alınmasına sebep olmuştu. Daha sonra ise teslimiyetçi bir tutum içerisinde olan Kanbur İzzet Bey valiliğe, Ali Nadir Paşa'da kolordu komutanlığına atanmıştır. 15 Mayıs 1919 tarihinde ise Paris Barış Konferansı kararları doğrultusunda Yunan askeri İzmir'i işgale başlamıştır⁶⁶.

15 Mayıs sabahı erken saatlerde İzmir Redd-i İlhak Cemiyeti, Denizli'ye çektiği telgrafta şehrin işgal altında olduğunu bildirmiştir⁶⁷. Mutasarrıf Faik Bey telgrafi alır almaz Müftü Ahmet Hulusi Efendi, Belediye Başkanı Hacı Tevfik Bey, Askerlik Şubesi Başkanı Miralay Tevfik Bey ve şehrin bazı ileri gelenlerini mutasarrıflığa

⁶⁴ Mustafa TURAN; **Yunan Mezalimi (İzmir, Aydın, Manisa, Denizli 1919–1923)**, AAM Yay., Ankara 1999, s. 210.

⁶⁵ TOKER; **Kuvayı Milliye**, s. 28.

⁶⁶ AYBARS; e. g. e.,s. 121-122, AKER; a. g. e., C.1, s. 71.

⁶⁷ Cemiyetin işgali haber veren telgrafi; "İşgal başladı. İzmir ve mülhakatı ayakta ve heyecandadır. İzmir son ve tarihi gününü yaşıyor. Son ümidimiz milletimizin göstereceği mukavemete bağlıdır. Mitingler yaparak telgraflarla, her yere başvurunuz. Vatan ordusuna iltihaka hazırlanınız. Vekar ve sükûnetinizi muhafaza ederek, kimsenin incinmemesine dikkat ve itina edilmelidir." **Tük İstiklal Harbi**, Cilt: II Kısım: I, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1994, s. 49.

çağırarak işgal haberini vermiştir. Ayrıca işgal haberi Konya yolu ile Dâhiliye Nezareti ve Sadaret makamına telgraf çekilerek bildirilmiştir. Daha sonra da Belediye binasına gidilerek halkın paniğe düşmemesi ve işgal haberinin verilmesi amacıyla miting yapılması kararı alınmıştır. Derhal belediye tellalı Mahmut ve ücretli tellallar aracılığı ile halkın camilerde toplanmaları ve cami imamlarının da sabah namazından sonra cemaat ile birlikte belediye binası önüne gelmeleri istenmiştir. Halk sabahın erken saatlerinde gruplar halinde Çaybaşı Mahallesiindeki Türk Ocağı'nda, Hükümet konağı önünde, Delikliçınar'daki Meserret kiraathanesinde, Kayalıktaki Müftülük binası önünde ve Bayramyeri'ndeki belediye binası önünde toplanmıştır. Daha sonra ise farklı yerlerde toplanan Denizlililer, belediye binası önünde bir araya gelerek Müftü Efendi'nin önderliğinde kayalık camiine gitmiştir⁶⁸. Buradan Sancak-ı Şerif'i alarak tekbirler eşliğinde tekrar belediye binası önüne gelmişler ve Müftü Efendi tarihi konuşmasını yaparak cihat fetvası vermiştir⁶⁹.

1-Denizli Halkının İzmir'in İşgalini Protesto Mitingi

15 Mayıs 1919 sabahı Yunan kuvvetleri İzmir'i işgale başlamış ve Denizlililer bu haberi alır almaz sabahın erken saatlerinde Bayramyeri'ndeki belediye binası önünde toplanarak büyük bir miting tertip etmişlerdir. Müftü Ahmet Hulusi Efendi; Mutasarrıf Faik Bey, Belediye Başkanı Hacı Tevfik Bey ve şehrin bazı ileri gelenleri ile belediye binasının balkonundan Denizlililere hitaben şu tarihi konuşmayı yapmıştır.

“Saygıdeğer Denizlililer! Hemşerilerim...

Bugün sabahın erken saatlerinde İzmir Yunanlılar tarafından işgal edilmiştir. Bu tecavüze karşı hareketsiz kalmak din ve devlete ihanettir, vatana karşı irtikâp edilecek cürümlerin Allah ve tarih önünde affi imkânsız günahdır. Cihat tam manasıyla teşekkül etmiş dini fariza olarak karşımızdadır. Hemşehrilerim, karşımıza çıkarılan dünkü tebaamız Yunan'a biz mağlup olmadık. Onlar öteki düşmanlarımızın vasıtasıdır. Yunan'ın bir Türk beldesini ellerine geçirmelerinin ne manaya geldiğini, İzmir'de şu birkaç saat içinde irtikâp eden cinayetler gösteriyor. Silahımız olmayabilir, topsuz-tüfeksiz sapan taşları ile de düşmanın karşısına çıkacağız. İstiklal aşkı, vatan sevgisi, haysiyet şuurumuz ile kalbimizdeki iman ile mücadelemizin sonunda zaferi

⁶⁸ TÛTENK; a. g. e., s. 8. TOKER; **Kuvayı Milliye**, s. 29.

⁶⁹ Celal BAYAR; **Ben de Yazdım**, C. 6, Sabah Yay., İstanbul 1997, s. 152-153.

kazanacağız. Bu uğurda canını verenler şehit, kalanlar gazidir. Bu mutlak olarak cihad-ı mukaddestir. Sizlere vatanımızı düşmana teslim etmenin çaresiz olduğunu söyleyenler, düşman esareti altında olanlardır, onlar irade ve kararlarına sahip değildirler. Bu vaziyette olanların emri ve fetvası aklen ve şer'an caiz, makbul ve muteber değildir. Meşru olan münhasıran vatan müdafaası ve istiklal uğruna cihattır. Korkmayınız, meyas olmayınız. Bu livayı hamdın altında toplanınız ve mücadeleye hazırlanınız. Müftünüz olarak cihad-ı mukaddes fetvasını ilan ve tebliğ ediyorum”⁷⁰.

Müftü Ahmet Hulusi Efendi'nin önderliğinde Denizli halkının işgalden yaklaşık dört saat kadar sonra düzenlediği protesto mitingi, Denizlililerin işgale tepkisini ortaya koyduğu gibi, Denizli halkı üzerinde milli mücadele fikrinin hâkim olduğunun açık delilidir. Ayrıca Müftü Efendi'nin işgaller karşısında kayıtsız kalınmayacağını, bağımsızlık uğruna savaşmanın meşru olduğunu vurgulaması ve açık bir şekilde fetva vermesi, Denizli halkı üzerinde büyük bir etki yapmıştır. Bu fetva sonrası Denizlililerin milli mücadele yolunda attığı adımlar, gösterdiği fedakârlıklar bütün bunları doğrular niteliktedir.

15 Mayıs sabahı düzenlenen bu miting sonrası, şehrin ileri gelenleri hükümet konağında bir araya gelerek İstanbul'da bulunan İtilaf Devletleri temsilciliklerine birer protesto telgrafi çekmiştir. Ayrıca çevre il ve ilçelerle de irtibat kurularak ortak bir direniş cephesi kurulması kararı alınmıştır. 16 Mayıs günü ise Müftü Efendi tarafından Sadaret Makamına İzmir'in işgal edilmesinin Denizli halkı tarafından kabul edilemeyeceğini bildiren bir telgraf çekilmiştir⁷¹. Takip eden günlerde ise bir taraftan bağlı kazalarda ve kasabalarda mitingler düzenlenerek işgaller protesto edilmiş, diğer taraftan ise direniş cepheleri oluşturmak amacıyla çalışmalar yapılmıştır.

2-Denizli'ye Bağlı Kazalarda İzmir'in İşgaline Tepkiler

Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi'nin 15 Mayıs sabahı düzenlediği ve cihat fetvası verdiği mitingin ardından Denizli'ye bağlı kazalarda da benzer mitingler düzenlenmiştir. 16 Mayıs'ta Tavas'ta, 17 Mayıs'ta Çal, Buldan, Acıpayam ve Sarayköy'de gerçekleştirilen bu mitinglerde halka İzmir'in işgal altında olduğu

⁷⁰ TÛTENK; a. g. e., s. 9, TOKER; **Kuvayı Milliye**, s. 29, Ali SARIKOYUNCU; **Milli Mücadele'de Din Adamları-2**, DİB Yay., Ankara 1997, s. 14

⁷¹ KÖSTÜKLÜ; **Milli Mücadele'de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları**, AAM Yay., Ankara 1999, s. 65.

bildirilmiş ve işgallere karşı koyulması için direniş cepheleri kurulmasının zorunluluğu anlatılmıştır. Tavas'ta Cennet oğlu Tahir Efendi, al'da Müftü Ahmet İzzet Efendi, Buldan'da Müftü Mehmet Efendi, Acıpayam'da Müftü Hasan Efendi ve Sarayköy'de Müftü Ahmet Şükrü Efendi⁷² bu mitinglere başkanlık yaparak vatansever nutuklarla halkın dini ve milli duygularını uyandırmışlardır. Ayrıca bu mitinglerde ve takip eden günlerde düzenlenen toplantılarla cephelerde mücadele vermek üzere gönüllüler yazılmıştır. Tavas mitinginde Yarengüme Heyeti Milliye Okulu ğretmeni Mehmet Ali Bey'in söz alarak, Makedonya'da geçen askerlik hayatında esaret altındaki Türklere yapılan zulümleri, camilere yapılan saldırıları acıklı ve heyecanlı sözlerle anlatması, al mitinginde Yedek Subay Ahmet Akşit Bey'in yaptığı coşkulu konuşma halkın milli duygularının harekete geçirilmesi açısından önemlidir. Ayrıca Sarayköy Müftüsü Ahmet Şükrü Efendi'nin "Güzel İzmirimiz kfir Yunanlılar tarafından işgal edilmiştir. Bu kfirlerin bulunduğu yerde ne namaz kılınır ne de kılınca caiz olur. Din, namus, mal ve can tehlikede olduğu gibi, vatan ve millet de hürriyet ve istiklalini kaybetmektedir. Güzel vatanımızı bu kfirlerin çizmeleri altında iğnetmeyelim..." şeklindeki konuşması halk üzerinde beklenen etkiyi yapmıştır⁷³. Milli Mücadele yolundaki kararlılığı gösteren bu mitingler dışında Denizli merkezde olduğu gibi bağlı kazalardan da İstanbul'da bulunan İtilaf Devletleri temsilciliklerine telgraf çekilerek işgal protesto edilmiş ve işgallerin devam etmesi durumunda direniş gösterecekleri dile getirilmiştir⁷⁴.

E- DENİZLİ MÜDAFAA-I HUKUK VE REDD-İ İLHAK CEMİYETİ

İzmir'in işgalinden sonra Denizli merkez ve bağlı kazalarda bir tarafta işgali protesto mitingleri düzenlenirken, diğer taraftan cepheler için gönüllülerden oluşan müfrezeler kurulmaktaydı. Yunan işgallerinin İzmir çevresine yayılması Denizlili Kuva-yı Milliyecilerin çalışmalarına hız vermesine sebep olmuş ve oluşturulan müfrezeler cephelere gönderilmiştir. Ayrıca yeni müfrezelerin kurulması için de Müftü Ahmet Hulusi Efendi ile Topçu Binbaşı İsmail Hakkı Bey harekete geçmiş ve gönüllü kaydına başlamışlardır. Bu görevin yerine getirilmesi için Hızır Salih Efendi dervişler

⁷² Kaza müftüleri hakkında geniş bilgi için bkz.; Şükrü Tekin KAPTAN; **Kurtuluş Savaşında Denizlili nderler**, Bilal Ofset, Denizli 2004, s. 72-77, 105-108, 181-186.

⁷³ TOKER; **Kuvayı Milliye**, s. 31-32.

⁷⁴ TTENK; a. g. e., s. 9.

ve bakkallar, Eyüp Ağa arabacılar ve otelciler, Halil Bey manifaturacılar, Çakır Ahmet ayyaşlar, Çerkez Mustafa Efendi arabacılar arasında propaganda yapmaya ve ihtiyaçların toplanmasına memur edilmişlerdir. Ayrıca Tahsildar Ahmet Efendi propagandalar neticesinde gönüllü yazılmak isteyenlerin kaydedilmesi ile görevlendirilmiştir⁷⁵.

Denizli'deki Kuva-yı Milliye çalışmaları bu şekilde devam ederken, Yunan kuvvetleri 22 Mayıs'ta Selçuk'u, 25 Mayıs'ta da Aydın'ı işgal etmişlerdi. Bu işgaller Denizli'nin de tehlikede olduğunu göstermekteydi ve derhal Müdafı'a-ı Hukuk Cemiyeti'nin kurularak Menderes Cephesinin desteklenmesi gerekiyordu. Bu şartlarda nihayet 29 Mayıs 1919 günü Müftü Ahmet Hulusi Efendi önderliğinde Denizli Müdafı'a-ı Hukuk ve Redd-i İlhak Cemiyeti kurulmuştur. Cemiyetin kurucu üyeleri arasında Belevili Yusuf Bey, Müftü oğlu Kazım, Hamamcı Şeyh Mustafa, Tat Osman oğlu Emin Bey, Tavaslı oğlu Mustafa Bey, Küçük Ağa oğlu Ali Bey, Doktor Kazım, Dalamanlı oğlu Şükrü Bey ve Karahacı oğlu Ahmet Ağa bulunmaktaydı. Cemiyet üyeleri bazen Keresteci Ali Bey'in kereste deposunda, bazen de Meserret otelinde toplanmışlar ve ilk toplantılarında "her ne pahasına olursa olsun Yunanlıların Denizli ve çevresine sokulmaması" kararı almışlardır. Cemiyet öncelikle cepheye asker sevk edilmesi için gönüllüler kaydedilmesi ve cephenin ihtiyaçlarını karşılayabilmek için para ve eşya toplanması işleri ile meşgul olmuştur. Gönüllü kaydedilmesi işini üstlenmiş olan Tahsildar Ahmet Efendi'nin çalışmaları ile Mahmut Çavuş, Muharrem Baki, İbrahim Bey, Halil Çavuş gibi şahıslar ilk gönüllüler olarak yazılmıştır. Yine bugünlerde Ödemiş'te bulunan Denizli Polis Komiseri Hamdi Bey Denizli'ye dönerek gönüllü olarak yazılmış ve Müftü Ahmet Hulusi Efendi tarafından ilk oluşturulan müfrezenin başkanlığına atanmıştır. Bundan başka Denizli merkez ve bağlı kazalardan da gönüllü müfrezeler kurularak cephelere sevk edilmiştir⁷⁶.

Gönüllü kaydının yanı sıra çevre il ve ilçelerle de koordine kurularak düşmana karşı birlikte mücadele verebilmek için ortak direniş cepheleri kurulmaya çalışılmıştır. Bu düşünce ile Müftü Ahmet Hulusi Efendi 20 Haziran 1919 günü Dinar'a gitmiş ve bu yöre insanını silahlı mücadele için yardıma davet etmiştir. Daha sonra ise Afyonkarahisar'a geçerek burada Mustafa Hulusi Efendi ve Kaymakam Ömer Lütfü

⁷⁵ TÛTENK; a. g. e., s. 11-12, TOKER; **Kuvayı Milliye**, s.33.

⁷⁶ TOKER; **Denizli**, s. 138-139.

Bey ile görüşmüştür⁷⁷. Ayrıca Müftü Efendi, İштиpli Mehmet Efendi ile birlikte Nazilli'ye giderek burada üç gün kalmıştır. Bu süre içinde Nazilli'nin ileri gelenlerinden Müderris Hacı Süleyman Efendi ile görüşerek Demirci Mehmet Efe'nin Nazilli'ye gelmesi ve Kuva-yı Milliye'ye katılması yönünde fikir birlikteliği yapmışlardır. Cephelerin teşekkülünde büyük fedakârlıklar gösteren Denizli Müdafa'a-ı Hukuk ve Redd-i İlhak Cemiyeti 10 Haziran 1919'da Denizli halkını silahlı mücadeleye davet eden bir bildiri yayınlamıştır. Bu bildiri de Yunan işgaline maruz kalan Türk insanının gördüğü zulümler anlatılarak şöyle denilmiştir.

“Güzel İzmirimizi işgal eden Yunan canavarları vilayetimizin içlerine kadar ilerliyorlar. Ayak bastıkları yerlerde hatsız, hesapsız vahşetler, tüyler ürperten alçaklıklar yapıyorlar. Camilerimize Yunan bayrağı asıyorlar. Biz bu hain düşmanlara karşı ayaklandık. Bunları önce menderesten bu tarafa geçirmemeye ve sonra vilayetten temizlemeye karar verdik. Allah'ın büyüklüğüne güvenen namuslu ve mert kardeşler, silahları ile gelip birer birer bize el uzatıyorlar. Yarın Yunanlıların pis ve murdar ayakları altında inleye inleye ölmektense ya mertçesine ölmek veyahut şerefle, namusla yaşamaya azmettik. Bugünkü çalışmayı din ve namus borcu bilen kardeşlerimiz seyirci vaziyetinde kalmamalı, vaktin nakit olduğunu ve kaybedilecek zaman olmadığını düşünerek hareket etmeliyiz. Allah yardımcımızdır”⁷⁸.

29 Mayıs 1919'da kurulan Denizli Müdafa'a-ı Hukuk ve Redd-i İlhak Cemiyeti, cephelere gönüllü sevk edilmesi ve gerekli ihtiyaç maddelerinin temini hususunda çalışmalarına 12 Temmuz'a kadar devam etmiştir. Bu tarihte ise cemiyet daha iyi hizmet verebilmek için yerini Denizli Heyeti Milliyesine bırakmıştır.

F- DENİZLİ'YE BAĞLI KAZALARDA MÜDAFA'A-I HUKUK CEMİYETLERİ'NİN KURULMASI

1919 Martında İzmir'de düzenlenen Müdafa'a-ı Hukuk Kongresine Denizli ve kazalardan katılan delegeler kongre sonrası memleketlerine dönerek Kuva-yı Milliye yolunda çalışmalara başlamışlardı. Öncelikle Denizli merkezde olmak üzere kazalarda ve pek çok kasabada da cemiyetler kurularak Milli Mücadele'ye hizmet vermişlerdir.

⁷⁷ Lütfü MÜFTÜLER; **Denizli Heyeti Milliyesi**, Türk Dili Basımevi, Balıkesir 1947, s. 4.

⁷⁸TURAN; a. g. e., s. 267, TÜTENK; a. g. e.; s. 15.

1- Sarayköy Kazası

Kazalarda kurulan cemiyetlerin içinde önemli bir yere sahip olan bu cemiyet Müftü Ahmet Şükrü Efendi başkanlığında kurulmuştur. 24 Mayıs 1919'da temeli atılan cemiyette Belediye Başkanı Salih oğlu Halil Bey, Emin Aslan Bey, Şeyh Tahir Efendi, Müderris Hacı Halil oğlu İsmail Efendi gibi şahıslar yönetimde bulunmuştur⁷⁹. Daha sonra cemiyet Sarayköy Heyet-i Milliyesi adıyla yeniden teşkilatlandırılmış ve başkanlığını Müftü Efendi, İkinci başkanlığını Müderris Hacı Halil oğlu İsmail Efendi, muhasipliğini Belediye Başkanı Salih oğlu Halil Bey, kâtipliğini Hasan Efendi'nin yaptığı heyetin 7 üyesi mevcuttur⁸⁰. Nazilli Kongresinden sonra ise Sarayköy Heyet-i Milliyesi'nin başkanlığına Osman Nuri Bey geçmiş, bir süre sonra da 21 Mart 1920'de Emin Aslan Bey başkan olarak seçilmiştir. 3 Eylül 1920'de ise Kaymakam Vekili Mahmut Edip Bey'in başkan olduğu cemiyette, çoğu kaza yöneticilerinden olmak üzere 14 üyenin yer aldığı Sarayköy Müdafa'a-ı Hukuk Cemiyeti kurulmuştur⁸¹.

2- Çal Kazası

Müftü Ahmet İzzet Efendi önderliğinde Çal kazasında ve köylerinde Kuva-yı Milliye çalışması yapılmış, Yedek Subay Ahmet Akşit Bey kasaba ve köyleri dolaşarak Milli Kuvvetlerin teşekkülü için gönüllü kaydetmiştir. Bu çalışmalar neticesinde 15 Temmuz 1919'da Necip Bey, Hacı Mahmut Efendi, Belediye Başkanı Hacı Mehmet Ağa, Orta köylü Emin Bey, Derviş Efendi ve Zeybek oğlu Ali Ağa'nın da aralarında bulunduğu 20 kişi Kuva-yı Milliye'ye bağlılıklarını ifade eden bir senet imzalayarak Müftü Ahmet İzzet Efendi'ye vermişlerdir. Bu senette "Yukarıda isimleri yazılı bizler ki, cümlemiz dinimizi, vatanımızı, namusumuzu korumak için size katılmaya namusumuz üzerine söz verdik. Her ne hususta vazife verilirse yapmaya hazırız. Eğer sözümüzden dönersek hayatımızı feda ediyoruz."sözlerini kullanmışlardır⁸². Böylece Çal Heyet-i Milliyesi Müftü Ahmet İzzet Efendi başkanlığında kurulmuş ve bir süre sonra Necip Bey başkan seçilmiştir. Necip Bey'in 1919 Ağustos'unda 100 kişilik bir müfrezenin başında cepheye gitmesinden sonra ise

⁷⁹ KÖSTÜKLÜ; a. g. e., s. 75, TOKER: **Kuvayı Milliye**, s. 40.

⁸⁰ Veysi AKIN; **Milli Mücadele'de Sarayköy**, Bilal Ofset, Denizli 2001, s. 15.

⁸¹ AKIN; a. g. e., s. 16-17.

⁸² TOKER; **Kuvayı Milliye**, s. 55, TÜTENK; a. g. e., s. 27.

tekrar Müftü Efendi başkan olmuştur. Heyetin Müdafa'a-ı Hukuk adıyla teşekkülünden sonra da Derviş Bey başkan seçilerek bu görevi uzun süre devam ettirmiştir⁸³.

3- Tavas Kazası

Denizli Müdafa'a-ı Hukuk ve Redd-i İlhak Cemiyeti'nin kurulmasından sonra Müftü Ahmet Hulusi Efendi tarafından Dalamanlı oğlu Şükrü Bey Tavas'a gönderilerek Kuva-yı Milliye'ye gönüllü toplaması için görevlendirilmiştir. Şükrü Bey; Kaymakam Ali Rıza Bey, Öğretmen Mehmet Ali Bey ve Köpekçi Nuri Efe ile birlikte kaza merkezinde ve köylerde çalışarak pek çok gönüllü kaydetmiştir. Ayrıca Müftü Tahir Efendi başkanlığında Tavas Müdafa'a-ı Hukuk Cemiyeti kurulmuş ve Kaymakam Ali Rıza Bey, Öğretmen Mehmet Ali Bey, Belediye Başkanı Hacı İsmail Bey, Katırcı oğlu Abdullah Efendi, Mehmet Kemalettin Bey, Nakip Mehmet Ziya Bey, Köpekçi Nuri Efe, Ahmet Çavuş Efe ve Mehmet Çavuş Efe cemiyette görev almışlardır⁸⁴. Denizli Müdafa'a-ı Hukuk ve Redd-i İlhak Cemiyeti'nin Heyet-i Milliye adını almasından sonra ise Tavas Müdafa'a-ı Hukuk Cemiyeti'de Heyet-i Milliye adıyla anılmıştır. Bundan sonra 1919 Ağustos'unda Süleyman Salim Bey başkanlığa getirilmesine rağmen kısa süre sonra Osman Efendi başkanlığa getirilerek Tavas Heyet-i Milliyesi çalışmalarını devam ettirmiştir.

4- Buldan Kazası

Müftü Mehmet Efendi, Mehmet Kamil bey, Kızıllıhisarlı Hasan Efendi, Hattat oğlu Mehmet Bey, Hacı Molla Ahmet oğlu Necip Bey, Kara Yusuf oğlu Ahmet Bey gibi Kuva-yı Milliyecilerin katılımıyla Buldan Müdafa'a-ı Hukuk Cemiyeti kurulmuştur. Bu cemiyet 5 Temmuz 1920'de Buldan'ın işgali ile üzerine düşen görevi yerine getiremeyerek dağılmak zorunda kalmıştır.

5- Çivril Kazası

Bu dönemde Çivril Afyonkarahisar'a bağlı olmasına rağmen Çivril Heyet-i Milliyesi, Denizli Heyet-i Milliyesi'ne bağlı kalmış ve cephenin desteklenmesi yönünde büyük hizmetleri olmuştur. Hatta 12. Kolordu Komutanlığı ve Burdur Askerlik Şubesi çalışmalarından dolayı Çivril Heyet-i Milliyesi'ni tebrik etmiştir. Çorbacı oğlu

⁸³ KÖSTÜKLÜ; a. g. e., s. 74.

⁸⁴ TOKER; **Kuva-yı Milliye**, s. 42.

ailesinden Hasan Ağa ve Mehmet Ali Ağa'nın önderliğinde kurulan bu cemiyet cephe için pek çok yardım da bulunmuş ve gönüllü müfrezeler kurarak cepheye sevk etmiştir. Ancak 1921 yılı başında Çivril işgal edilmesinden sonra cemiyet, Güney kasabasına taşınarak burada hizmet vermek zorunda kalmıştır⁸⁵.

Kuva-yı Milliye tarihi içerisinde Çivril kazası için bahsedilmesi gereken önemli bir hadisede Çopur Musa isyanıdır. Kuva-yı Milliye öncesinde eşkıyalık yaparak ünlenen Çopur Musa 21 Haziran 1920 günü 20 kadar adamıyla Çivril Hükümet konağına gelir ve toplanan kalabalığa “ben Kuva-yı Milliye’yi kaldıracam, padişahın koluyum” diye bağırarak hükümet konağına girmiştir. Ancak kaza kaymakamı ve 33. Alay 2. Tabur Komutanı Binbaşı Ali Rıza Bey’in karşı koyması ile hareketinden vazgeçmiştir. Daha sonra da 12. Kolordu Komutanı Fahrettin Bey bir takip müfrezesi tertip ederek Çopur Musa ve adamlarını dağıtmıştır⁸⁶.

6- Acıpayam Kazası

Müftü Hasan Efendi, Mehmet Kamil Bey, Kızılhisarlı Hasan Efendi, Teğmen Mümtaz Bey’in katılımıyla Müdafâ’a-ı Hukuk Cemiyeti kurulmuş ve cepheye asker sevkiyatı ve yardımlar hususunda büyük yararlılıkları olmuştur⁸⁷.

Kazalarda kurulan cemiyetlerin yanısıra o dönemde kasaba konumunda olan yerlerde de cemiyetler kurulmuştur. Bu cemiyetle Denizli Heyet-i Milliyesine bağlı kalarak topladığı yardımları ve gönüllüleri Denizli yolu ile cepheye ulaştırmakla Kuva-yı Milliye’ye hizmet vermiştir.

⁸⁵ KÖSTÜKLÜ; a. g. e., s. 73 ve 77.

⁸⁶ Münir SAYHAN; “Milli Mücadele Tarihimizin Az Bilinen Bir Olayı: “Çopur Musa ve Çivril Baskın””, **Dünden Bugüne Çivril Sempozyumu Bildiriler**, Çivril 2001, s. 245–253.

⁸⁷ TOKER; **Kuva-yı Milliye**, s. 41.

İkinci Bölüm

DENİZLİ HEYET-İ MİLLİYESİ VE CEPHELER

A- DENİZLİ HEYET-İ MİLLİYESİ'NİN KURULUŞU VE FAALİYETLERİ

1-Kuruluşu

1919 Martında İzmir'de düzenlenen Müdafaa-ı Hukuk Kongresi'ne katılarak Milli Mücadele yolunda ilk adımı atan Denizliler, İzmir'in işgalinden sonra düzenlediği protesto mitingleri ve Milli Kuvvetlerin teşekkülünde gösterdiği fedakârlıklar ile Batı Anadolu Milli Mücadele hareketinin öncüsü olmuştur. 29 Mayıs 1919'da Müftü Ahmet Hulusi Efendi başkanlığında, Müdafaa-ı Hukuk ve Redd-i İlhak Cemiyeti'nin kurulması ile daha düzenli bir çalışma ortamı oluşturulmuştur. Bu dönemde cemiyet daha çok cephelere gönüllü sevkıyatı ve cephelerin ihtiyaçlarının karşılanması için yardım toplanması ile meşgul olmuştur. 12 Temmuz tarihine gelindiğinde ise Müdafaa-ı Hukuk ve Redd-i İlhak Cemiyeti lağvedilerek yerine Denizli Heyet-i Milliyesi kurulmuştur⁸⁸.

2-Heyet-i Milliye'nin Yapısı ve Görevleri

Yunan kuvvetlerinin işgallerini arttırması ve Denizlilerin oluşturduğu Menderes Cephesini tehdit etmeleri, Denizli'de daha düzenli çalışan bir kurumun gerekliliğini ortaya çıkarmıştı. Bu düşünce ile 12 Temmuz 1919 günü Denizli Müdafaa-ı Hukuk ve Redd-i İlhak Cemiyeti kaldırılarak Denizli Heyet-i Milliyesi kurulmuştur. Denizlili Kuva-yı Milliyecilerin katılımıyla 12 Temmuz'da belediye binasında yapılan toplantı ile cemiyet yapısı ve görevleri belirlenmiştir. Buna göre cemiyetin;

Genel Başkanı	: Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi
Genel Sekreteri	: Hacı Fakı oğlu Nevzat Bey
Yazı İşleri Müdürü	: Hamdi Bey
Dosya Memuru	: Cevdet Bey idi.

⁸⁸ TÜTENK; a. g. e., s.23, TOKER; **Kuvayı Milliye**, s. 49, **TİH**; II/I, Ankara 1994, s. 148.

Ayrıca Ödemiş Jandarma Tabur Komutanı Tahir Bey cemiyetin askeri müşaviri ve teşkilat müfettişi olarak görevlendirilmiştir. Genel başkan gerekli gördüğü takdirde şube müdürleri ve üyeleri ile toplantı yaparak mevcut konuları görüşebilecek ve üyelerin imzası ile kararlar alabilecekti. Yazı işleri müdürü ise şube kâtiplerinin teftişini yapmak ve eksiklikleri müdüriyet makamına bildirmekle mükellefti. Şube müdürleri ve üyeleri ise millete karşı görevlerini en iyi şekilde yapacak, aksi durumlarda önce başkanlık makamınca uyarılacak tekrar etmesi halinde görevden alınacaktı⁸⁹.

Bir başkanlık ve altı şubeden teşekkül eden cemiyetin şubeleri ve şubelerin görevleri ise şöyledir.

Birinci Şube: Mali işlerle ilgili olan bu şubenin müdürü Müftü oğlu Kazım Efendi, üyesi Tat Osman oğlu Emin Efendi, muhasebecisi ise Tahsin Bey idi. Veznedarlık görevini Hamamcı oğlu Mustafa, Süleyman Efendi oğlu Hacı Ahmet ve Hacı Ahmet oğlu Ahmet Baki Beyler sırasıyla, nöbetleşe yürütmüşlerdir. Şubenin asıl görevi Milli Heyet namına para ve gerekli ihtiyaç maddelerini toplamak, bunların muhafazasını sağlamak ve gerektiğinde ulaştırma şube aracılığı ile cepheye sevk etmektir. Toplanan paraların ve eşyaların depolanması ve sevkiyatı makbuz mukabilinde yapılacak ve bütün işlemler deftere kaydedilecekti⁹⁰.

İkinci Şube: İstihbarat ve propaganda işleri ile ilgili çalışan şubenin müdürü Dalamanlı oğlu Şükrü Bey, üyeleri Küçükağa oğlu Necip Ali, Müftü oğlu Fevzi ve Mülazim Tahir Beyler, kâtipleri ise Dalamanlı oğlu Osman ve Baytar Ragıp Beyler idi. Şubenin görevi düşman ve işgal altındaki yerler hakkında bilgi toplamak ve başkanlık makamına bildirerek dünya kamuoyuna duyurmaktır. Ayrıca şube kazalarda ve köylerde propaganda yaparak Milli Mücadeleye destek verenlerin sayısını artırmak ve özellikle Rumların olumsuz tutumlarını haber alarak karşı propaganda yapmakla görevliydi.

Üçüncü Şube: Askerlik şubesi adıyla anılan bu şubenin müdürlüğünü Tavaslı oğlu Mustafa Bey ve Belevili oğlu Yusuf Bey nöbetleşe yapmışlardır. Ayrıca muamelat memurluğunu Yüzbaşı Mustafa Bey, yazıcılık görevini ise Sarayköylü Kapani oğlu Hulusi, Başbaş oğlu Tevfik ve Sarayköylü Hilmi Beyler yürütmüşlerdir. Şube cepheye gönderilecek askerlerin toplanması ve bunların düzenli birer birlik haline

⁸⁹ TÛTENK; a. g. e., s.25, TOKER; **Kuvayı Milliye**, s. 52.

⁹⁰ Lütfü MÛFTÛLER; a. g. e., s. 11, TÛTENK; a. g. e., s. 23.

getirilmesi ile uğraştığı gibi kayıtların tutulması ve gönüllülerin cepheye sevk edilmesi ile mükellefti.

Dördüncü Şube: Muhacirin şubesi olarak bilinen bu şube düşman işgali altındaki yerlerden Denizli'ye gelen Müslim ve gayrimüslim ahalinin barındırılması ile meşgul olmuştur. Müdürlüğünü Ziya Efendi'nin yaptığı muhacirin şubesi mezalime uğrayanların ifadelerini almak ve fotoğraflarını çekerek başkanlık makamına bildirmekle görevliydi⁹¹.

Beşinci Şube: Ulaştırma ve satın alma ile görevli olan şubenin müdürü Küçükağa oğlu Ali Bey, üyeleri Hacı Raşit Efendi ve Lengerli oğlu Hacı İsmail Efendi, memuru ise Kara hacı oğlu Mehmet Efendi idi. Şube Heyet-i Milliye'nin cepheye gönderdiği askerlerin ulaşımını sağladığı gibi, bu askerlerin ihtiyaçlarını da karşılamaktaydı. Ayrıca bu şubeye bağlı Ahmet Cevdet Bey idaresinde bir de depo mevcuttu⁹².

Altıncı Şube: Dr. Mazhar Bey ve Dr. Kazım Bey'in görevli olduğu şubenin öncelikli görevi cepheye gönderilmek üzere köylerden gelen askerlerin konaklaması ve gerektiğinde sağlık durumları ile ilgilenmekti⁹³.

12 Temmuz 1919 günü Denizlili Kuva-yı Milliyecilerin yapmış oldukları toplantı ile Denizli Heye-ti Milliyesi teşekkül etmiş ve görevleri belirlenmiştir. 18 Temmuz günü ise Denizli Heye-ti Milliyesi, Saraylar Mahallesindeki Hacı Nafiz Efendi'nin evinde ilk toplantısını yaparak çalışmalarına başlamıştır. Bu toplantı da alınan karar gereği bir beyanname yayınlanarak müftülerin, hocaların ve bütün milletin vatan müdafaasına mecbur oldukları dile getirilmiş ve davete uymayan ihtiyat zabitlerinin idam edileceği bildirilmiştir⁹⁴. Yine aynı gün seferberlik ilan edilmiş ve askerlik şubesinden künye defterleri getirtilerek doğum yılları 1300 ile 1310 yılları arasında olanların cephelere sevk edilmesi kararı alınmıştır⁹⁵.

⁹¹ Tütenk ve Toker şubenin muhacirlerle ilgili olduğunu ve müdürünü Ziya Efendi olarak verirken Lütfü Müftü Müftüler sağlık işleri ile ilgili olduğunu ve Dr. Mazhar ve Dr. Kazım Beylerin görevli olduğunu yazmaktadır.

⁹² Lütfü MÜFTÜLER; a. g. e., s. 12.

⁹³ **TİH**; II/I, s. 148, Ayrıca Tütenk ve Toker şubenin sağlık işleri ile görevli olduğunu ve Dr. Mazhar ve Dr. Kazım Beylerin görev yaptıklarını yazarken Lütfü Müftüler şubenin şehrin asayişinden sorumlu olduğunu ve şube müdürünün Komiser Hamdi Bey olduğunu yazmaktadır.

⁹⁴ TÜTENK; a. g. e., s. 26.

⁹⁵ ATASE Arşivi; K: 20 G: 114 Fh: 1, K: 20 G: 116 Fh: 1.

3- Denizli Heyet-i Milliye'nin Faaliyetleri

a- İşgalleri Protesto Çalışmaları

Denizli'deki Kuva-yı Milliye hareketi 12 Temmuz'da Heyet-i Milliye'nin kurulmasından sonra daha düzenli bir çalışma içerisine girmişti. Ancak bu tarihten önce daha İzmir'in işgalinden hemen sonra yoğun bir Kuva-yı Milliye çalışmasına başlanmış ve 15 Mayıs'ta Denizli'de, devam eden günlerde de bağlı kazalarda işgaller protesto edilmişti. Yine bu mitinglerde gönüllüler kayıt edilerek direniş cephelerin oluşturulması için müfrezeler kurulmuştur. Diğer taraftan da İtilaf Devletleri temsilciliklerine ve Sadaret Makamına işgalin haksızlığı ve Denizlililerin işgali kabul edemeyeceği yönünde telgraflar çekilmiştir. Bu cümleden olmak üzere Denizli'de 15 Mayıs sabahı düzenlenen miting sonrası, şehrin ileri gelenleri hükümet konağında bir araya gelerek İtilaf Devletleri temsilciliklerine birer protesto telgrafi çekmişti. 16 Mayıs günü ise Müftü Ahmet Hulusi Efendi Sadaret makamına bir telgraf çekerek Denizlililerin işgaller karşısında kayıtsız kalmayacağını bildirmiştir⁹⁶. Ayrıca 8 Temmuz 1919'da Müftü Ahmet Hulusi Efendi, Küçükağa oğlu Mustafa Naili Bey başkanlığında bir heyeti İstanbul'a göndererek Yunan mezaliminin boyutlarını anlatmasını istemiştir⁹⁷. Bu amaçla İstanbul'a giden heyet pek çok önemli görüşmeler yapmış ve Mustafa Naili Bey Müftü Efendi'ye hitaben 5 Ağustos 1919 tarihli bir mektup yazarak çalışmalarını anlatmıştır. Mustafa Naili bu mektup da, Beyoğlu gazetelerinin daha çok Rum ve Ermeni menfaatine yazılar yazdığını Türklere yapılan zulümlerden ise bahsedilmediğini belirtmiştir. Yine yabancı basın temsilcilikleri ile de görüşmeler yaptığını, Amerika ve İngiliz gazetelerinde yazılar yazan Brais isimli bir muharrirle uzun bir sohbet yaptığını yazmıştır. Mustafa Naili Bey, bu gazetecilere Yunan kuvvetlerinin yaptığı zulümleri, Türk hareketinin bir eşkıya hareketi olmayıp Milli bir hareket olduğunu anlatmış ve bu anlattıklarının Avrupa basınında yer alacağı yönünde söz aldığını da belirtmiştir. Sadrazam Ferit Paşa ve dönemin nazırları ile görüşmeler yaptığını ve hemen hepsinin Milli hareketi ittihatçı ve çapulcu hareketi olarak gördüklerini de yazmaktadır⁹⁸.

Denizli Heye-ti Milliyesi'nin Yunan işgallerini kınayan bir diğer mektubu ise 25 Aralık 1919 tarihli olup Denizli Heyet-i Milliyesi imzasıyla aynı gün

⁹⁶ KÖSTÜKLÜ; a. g. e., s. 65.

⁹⁷ Lütfü MÜFTÜLER; a. g. e., s. 14, TÜTENK; a. g. e., s. 30.

⁹⁸ Mustafa Naili Bey'in 5 Ağustos 1919 tarihli mektubu için bkz. TÜTENK; a. g. e., s. 60-62.

Bayramyeri'nde düzenlenen miting sonrası yazılmıştır. İstanbul Dâhiliye ve Hariciye Nazırlıkları ile İngiltere, Amerika, Fransa, İtalya temsilcilikleri ve bazı gazetelere yazılan bu mektupta, Türk Milleti'nin tarihinden bahsedilerek mücadele yolundaki kararlılığı ve işgallerin son bulması gerektiği dile getirilmiştir⁹⁹. Bundan başka 3 Ocak 1920 tarihinde Müftü Ahmet Hulusi Efendi ve Belediye Başkanı Tevfik Bey imzasıyla İzmir'de bulunan General Milne'e ve yabancı devlet temsilcilikleri ile Yenigün ve Afyon-İkaz gazetesine birer mektup yazılmıştı. Bu mektupta da Yunan kuvvetlerinin Türklere yaptığı zulümler anlatılarak, bütün bunların sorumlusu görülen Atina Hükümeti ve İzmir Metropolitliği şikâyet edilmiştir¹⁰⁰.

Denizli Heyet-i Milliyesi bu tür faaliyetler ile Yunan işgallerini her fırsatta İstanbul Hükümeti'ne, yabancı devlet temsilcilikleri ile yerli ve yabancı basın gündemine taşımaya çalışmıştır. Özellikle Denizli merkezde ve bağlı kazalarda olmak üzere mitingler düzenlenerek işgaller protesto edilmiş ve Milli Mücadeledeki kararlılık gösterilmiştir. Bu mitinglerden en önemlisi 1 Temmuz 1920 günü çevre kaza ve kasabalarında katılımıyla Denizli'de Delikliçınar olarak bilinen meydana yapılmıştır. Bu miting 22 Haziran 1920'de başlayan Yunan ileri saldırısı ile Köşk cephesinin düşmesi ve 30 Haziran'da Nazilli'nin işgal edilmesi ile mevcut vahametini giderilmesi amacıyla yapılmıştı. Daha miting meydanında 115 gönüllünün kaydıyla oluşturulan müfreze "Milli İntikam Bölüğü" adıyla cepheye gönderilmiş ve Denizlililer tekrar toplanarak mücadeleye devam etmişlerdir¹⁰¹.

b- Asker Toplanması ve Cepheye Gönderilmesi

Denizli gönüllüler İzmir'in işgalinden sonra düzenlenen kongrelerle Kuva-yı Milliye fikrini benimsemiş ve cephelerde mücadele vermek için gönüllü olarak yazılmaya başlamışlardı. 29 Mayıs 1919'da Denizli Müdafâ'a-ı Hukuk Cemiyeti'nin kurulması ve ardından cemiyetin Heyet-i Milliye adıyla yeniden teşekkülünden sonra ise daha düzenli bir asker toplama içerisine girilmiştir. Cemiyetin ilk çalışmaları neticesinde pek çok gönüllü kaydedilmiş ve Müftü Ahmet Hulusi Efendi tarafından Komiser Hamdi Bey gönüllülerin başına tayin edilmişti. Bu ilk gönüllülere Jandarma deposundan silahlar dağıtılmış ve Hamdi Bey'in öncülüğünde düzenli bir müfreze

⁹⁹ 25 Aralık 1919 tarihli mektup için bkz. TOKER; **Kuvayı Milliye**, s. 85.

¹⁰⁰ 3 Ocak 1919 tarihli mektup için bkz. TOKER; **Kuvayı Milliye**, s. 86.

¹⁰¹ TÛTENK; a. g. e., s. 40-41.

haline getirilmiştir. 6 Haziran 1919 günü ise Müftü Efendi ile birlikte Denizli’de gönüllü toplayan Binbaşı İsmail Hakkı Bey öncülüğünde pek çok ihtiyat zabiti bir araya gelerek “Savaş Grubu” adıyla bir kuvvet oluşturmuştur¹⁰². Aynı günlerde Sarayköy kazasında da Sarayköylü Yüzbaşı Süleyman Bey idaresinde bir müfreze oluşturulmuştur¹⁰³. Denizli’de Savaş Grubu kuran Binbaşı İsmail Hakkı Bey, Yüzbaşı Miraslı oğlu Şükrü, Teğmen Hacı oğlu Tevfik ve pek çok gönüllü ile birlikte iki sahra topunu da alarak 8 Haziran 1919 da Sarayköy’e gitmiştir. İki sonra ise “Mızraklı Süvari Bölüğü” önce Denizli’ye, daha sonra ise Denizli’den katılan gönüllülerle birlikte 10 Haziran’da Sarayköy’e ulaşmışlardır¹⁰⁴. Bundan sonra 14 Haziran’da Komiser Hamdi Bey Müfrezesi, 17 Haziran’da Sarayköy’de oturan Tavaslı oğlu Ömer Bey Müfrezesi, Sarayköy ve çevresinden gönüllülerin katılımıyla oluşturulan Yörük Molla Bekir Müfrezesi ve Denizlili gönüllülerin oluşturduğu Teğmen Vecihi Bey Müfrezesi Sarayköy’e gelerek Sarayköy Cephesi’nin ilk gönüllüleri olmuşlardır¹⁰⁵.

Denizli ve çevresindeki Kuva-yı Milliye çalışmalarıyla toplanan ilk gönüllüler, Sarayköy’e sevk edilerek Binbaşı İsmail Hakkı Bey komutasına girmesi ile ilk Milli Kuvvetler oluşturulmuştu. “Sarayköy Müfrezesi” adı verilen bu ilk kuvvetlerin teşekkülü cephe gerisini cesaretlendirmiş ve pek çok gönüllü kaydedilerek cepheye sevk edilmiştir. Bu cümleden olmak üzere 23 Haziran günü Denizlili gönüllüler Polis Ragıp, Tevfik Efendi ve Ekmekçi Şerif Ali’nin de katılımıyla bir müfreze oluşturulmuş ve başlarında Ahmet Hulusi Efendi olduğu halde aynı gün Denizli’den hareket etmiştir¹⁰⁶. Ayrıca 3 Temmuz günü Yunan kuvvetlerinin Aydın’a tekrar saldırmasından sonra Denizli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti süratle 100 kişilik bir müfreze kurmuş ve Yedek Subay Rüştü ve İsmail Bey komutasında 5 Temmuz akşamı Umurlu’ya varmasını sağlamıştır. Aynı gün Öğretmen Mehmet Ali Bey ve Köpekçi Nuri Efe komutasındaki Tavaslı gönüllülerin oluşturduğu Tavas Müfrezesi de Denizli’ye geldikten sonra Umurlu’ya sevk edilmiştir. Ayrıca 6 Temmuz’da Demirci Mehmet Efe kuvvetlerinin de katılımıyla Milli Kuvvetlerin gücü artmıştır¹⁰⁷.

¹⁰² KÖSTÜKLÜ; a. g. e., s. 102, TOKER; **Kuvayı Milliye**, s. 12.

¹⁰³ AKIN; a. g. e., s. 20.

¹⁰⁴ Sıtkı AYDINEL; **Güneybatı Anadolu Kuvayı Milliye Harekâtı**, KBY, Ankara 1983, s. 145.

¹⁰⁵ **TİH**, II/I, s. 104.

¹⁰⁶ TOKER; **Kuvayı Milliye**, s. 46.

¹⁰⁷ Demirci Efe’nin cepheye katılımını A. Akif Tütenk 5 Temmuz (TÜTENK; a.g.e., s. 22), TİH 6 Temmuz (TİH,II/1, s.248), Celal Bayar ise 10 Temmuz (BAYAR; C.7, s.9) olarak vermektedir.

Denizli Heyet-i Milliyesi'nin asker toplama hususunda gayretlerini göstermesi açısından 18 Temmuz 1919 tarihli beyannamede önemlidir. Cemiyet ilk toplantısında aldığı karar gereği 1300–1310 arası doğumluların sevk edilmek üzere silâh altına alınması kararlaştırılmıştır. Böylece kazalara telgraflar çekilerek karar bildirilmiş ve gönüllülerin teşekkülü istenmiştir. 28 Temmuz 1919'da Tavas Müftüsü Tahir Efendi'nin, 29 Temmuz 1919 da Çal Heyet-i Milliyesi'nin, Denizli Heyet-i Milliyesi'ne çektikleri telgraflara göre kazalarda söz konusu karar gereği asker toplandığı belirtilmektedir. Böylece Heyet-i Milliye'nin çalışmaları ile 150–200 kişilik bir müfreze oluşturularak 23 Temmuz'da cepheye gönderilmiştir. Aynı tarihlerde kazalardan gönüllülerin katılımıyla oluşturulan Çal'dan Müftü Ahmet İzzet Efendi Müfrezesi, Müftü Hasan ve Kızılhisarlı Hasan Efendi Müfrezesi, Teğmen Mümtaz Bey idaresindeki Tavas Yıldırım Müfrezesi, Tavaslı Hırkalı Halil Ağa Müfrezesi, Acıpayam'dan Teğmen Ethem Bey Müfrezesi cepheye giderek Milli kuvvetlere büyük destek olmuşlardır¹⁰⁸. Bunlardan başka Demirci Mehmet Efe ve Aydın ve Havalisi Kuva-yı Milliye Komutanı Hacı Şükrü Bey'in asker toplanması yönündeki beyannameleri, Denizli ve çevresinden pek çok asker toplanarak cepheye gönderilmesine sebep olmuştur¹⁰⁹.

Nitekim Şükrü Bey beyannamesinden 10 gün sonra Denizli'ye 6 yedek subay ve pek çok asker gelerek teslim olmuştur¹¹⁰. Yine Hacı Şükrü Bey 30 Temmuz'da Denizli Heyet-i Milliyesi'ne bir telgraf çekerek “her silah için 100 fişek olmak üzere 200 kişilik” bir müfrezenin cepheye gönderilmesini istemiştir¹¹¹. Bütün bunlar Denizli Heyet-i Milliyesi'nin asker toplanması yönündeki gayretlerini artırmış ve pek çok asker toplanarak cepheye sevk edilmiştir. 11 Ağustos tarihine gelindiğinde ise 4 Subay ve 80 askerli Honaz Bölüğü ve Tavas Mücahitlerine katılmak üzere 14 silahlı toplam 16 gönüllü cepheye gönderilmiştir¹¹². Yine 4 Eylül tarihinde 200 mevcutlu Çivril Milli Bölüğü kurularak cepheye hareket etmiştir. Çal kazasından ise 1000'e yakın gönüllü Ekim ayı sonlarında Ortaköy'de toplanarak Milli Mücadele'ye katılmıştır¹¹³.

¹⁰⁸ TÜTENK; a. g. e., s. 55, TOKER; **Kuva-yı Milliye**, s. 56.

¹⁰⁹ BOA DH-KMS; D: 53–2 B: 76–1. Belgede Demirci Mehmet Efe ve Şükrü Bey'in Kuva-yı Milliye'ye zorla asker topladığı belirtilmektedir.

¹¹⁰ TÜTENK; a. g. e., s. 121-122.

¹¹¹ TOKER; **Kuva-yı Milliye**, s. 81.

¹¹² ATASE Arş; K: 426 D: 4 Fh: 81.

¹¹³ ATASE Arş; K: 800 D: 45 Fh: 37.

Görüldüğü üzere Denizli Heyet-i Milliyesi'nin kurulmasının öncesinde ve sonrasında Denizli ve çevresinden pek çok gönüllü cephelere giderek Milli Mücadeleye katılmıştır. Yunan işgallerinin Aydın istikametinde ilerlemesi ile pek çok Denizlili, Sarayköy'de toplanarak "Sarayköy Müfrezesi" olarak bilinen kuvvetleri oluşturmuştu. Bu kuvvetler Batı Anadolu Kuva-yı Milliye hareketin öncüleri olmuşlar ve düşmanı Menderes Nehri'nin batısına geçirmemek için mücadele vermişlerdir.

c- Milli Mücadele Karşıtı Faaliyetlerin Önlenmesi

Anadolu'daki Kuva-yı Milliye çalışmalarından rahatsız olan İstanbul Hükümeti, Heyet-i Nasiha adıyla bilinen heyeti İstanbul'dan hareketle Anadolu'ya göndermiş ve Kuva-yı Milliye'den vazgeçilmesi yönünde telkinlerde bulunmuştur. 25 Nisan 1919'da Denizli'ye gelen heyet halka bir konuşma yapmış ancak beklediği ilgiyi göremeyerek bir gün sonra Denizli'den ayrılmıştır¹¹⁴. İzmir'in işgalinden sonra ise Denizli'deki Kuva-yı Milliye çalışmaları hız kazanmış ve Heyet-i Milliye'nin kurulması ile cephelere gereken destek verilmiştir. Böyle bir ortamda İstanbul Hükümeti, Denizli'ye gönderdiği 21 Temmuz 1919 tarihli yazıyla Kuva-yı Milliye'nin dağıtılmasını emretmiştir. 3 Ağustos tarihinde Takvim-i Vekayi'de yayınlanan bu emire, Denizli Mutasarrıflığı Müftü Efendi'nin İstanbul Hükümeti'ne ulaştırılmak üzere 5 Ağustosta yazdığı mektubunu da ekleyerek 7 Ağustos'ta "Kuva-yı Milliye'nin düşmana karşı koymaktan başka bir gayesi olmadığı ve desteklenmesi gerektiği..." yönünde bir cevap vermiştir¹¹⁵.

İstanbul Hükümeti'nin Kuva-yı Milliye'nin dağıtılması yönündeki diğer bir hareketi ise Jandarma Genel Komutanı Ali Kemal Paşa'yı Aydın ve Denizli'ye göndermesidir¹¹⁶. 15 Ağustos'ta Denizli'ye gelen¹¹⁷ Ali Kemal Paşa, Denizli Mutasarrıfı ile görüşmesinin ardından Müftü Ahmet Hulusi Efendi ile görüşmek istemiştir. Müftü Efendi hastalığını bahane ederek görüşmekten kaçınmasına rağmen Ali Kemal Paşa, Müftü Efendi'yi evinde ziyaret etmiştir. Yanlarında bulunan Lütfü Bey'in¹¹⁸ anlattığına göre; Ali Kemal Paşa Padişahın selamını tebliğ ettikten sonra

¹¹⁴ Heyetin Denizli'ye gelişi ile ilgili birinci bölümde bu konu işlenmiştir. Bkz. s. 19.

¹¹⁵ SARIKOYUNCU; a. g. e., s. 143-144, Haluk MÜFTÜLER; a. g. e., s. 44-45.

¹¹⁶ BOA DH-KMS; D: 53-2 B: 79-3.

¹¹⁷ ATASE Arşivi; K: 462 G: 125 Fh: 1.

¹¹⁸ Lütfü Bey, Müftü Efendi'nin oğlu olup daha sonra milletvekilliği yapmıştır. Kaynaklarımız arasında yer alan "Denizli Heyeti Milliyesi" kitabının da yazarıdır.

Kuva-yı Milliye'nin gayesini sormuş ve Müftü Efendi memleketi kurtarmaktan başka gayelerinin olmadığını bildirmiştir¹¹⁹. Ali Kemal Paşa daha sonra Denizli'den ayrılarak Sarayköy'e geçmiş, burada da aynı çabaları sarf etmesine rağmen beklediği desteği alamamıştır¹²⁰. Ali Kemal Paşa Denizli ve Sarayköy kazasının yanı sıra Nazilli, Uşak, Salihli gibi şehirlerde de tahkikatlarını devam ettirmiştir. Daha sonra ise Kuva-yı Milliye kuvvetlerince tutuklanmıştır¹²¹. İstanbul Hükümeti'nin bütün bu olumsuz tutumları yanında Denizli'deki Hürriyet ve İtilafçılarda menfi davranışlar sergilemişlerdir. Yunan kuvvetlerinin Aydın'ı işgal etmesinden sonra “asker kaçıyor, 5–10 silahlı ile memleket savunulmaz” gibi sözlerle karşı propagandaya girişmişler ve “Yunanlılar gelirse seni elimizle teslim ederiz” diyerek Müftü Efendi'yi tehdit etmişlerdir¹²². Ayrıca kurtuluşu İtalyan mandasında gören Hürriyet ve İtilafçılar, bu yönde propagandalar yaparak müracaat mazbataları hazırlamışlardır¹²³.

Hürriyet ve İtilafçıların yanı sıra Denizli ve çevresindeki Rumlar da Yunanlıları büyük bir heyecanla beklemeye başlamış ve Denizlili Rumlar Yunan Kuvvetlerine ikram edilmek üzere kuzular hazırlamıştır. İşgallerin artması ile taşkınlıklarını daha da ileri boyutlara götüren Rumlar, Müftü Efendi'ye “Denizli'nin Yunan kuvvetlerinin eline geçmesi ile sarığını başına dolayıp cesedini sokaklarda dolaştıracağız” tehdidinde bulunmuşlardır. Oysa Ahmet Hulusi Efendi İzmir'in işgalinden sonra düzenlediği miting sırasında, meydana bulunan Rumları ve Ermenileri göstererek “bunlarda bize birer vedia dir, onlara dokunmayınız” demişti¹²⁴. Rumların taşkınlıklarına bir başka örnek ise Yunan işgallerinin Aydın yöresine kadar ilerlemesinden cesaret bularak Yunanlıları karşılamak üzere Sarayköy'de iki farklı yerde zafer takı kurmalarındır. Biri Tosunlar köyü yolu üzerinde istasyon yakınında, diğeri de kilise civarında olan bu taklar muhtemelen 6–7 Haziran 1919 tarihlerinde kurulmuş olup Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi ve Mutasarrıf Faik Bey 12 Haziran'da Sarayköy'de buldukları sırada bu takları görmüşlerdir. Bir süre yıktırılmayan bu taklar Müftü Efendi veya Mutasarrıf Faik Bey tarafından yıktırılmış olabileceği gibi Türk Kuvvetlerinin Sarayköy'e gelmesine kadar da ayakta kalmış olabilir. Mutasarrıf

¹¹⁹ Lütfü MÜFTÜLER; a. g. e., s. 21.

¹²⁰ AKIN; a. g. e., s. 50.

¹²¹ BOA DH-KMS; D: 53–3 B: 1–1.

¹²² SARIKOYUNCU; a. g. e., s. 142.

¹²³ ATASE Arşivi; K: 674, G: 32, Fh: 2.

¹²⁴ TÜTENK; a. g. e., s. 9.

Faik Bey bu takların kurulmasına engel olmadıkları ve yıktırmadıkları için Sarayköy Kaymakamı Ferid Bey ve Jandarma Komutanı Faik Bey'i suçlamış ve savunmalarını almıştır. 13 Haziran'da da Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği bir telgrafla durumu bildirerek görevden alınmalarını istemiştir¹²⁵. 15 Haziran'da ise Kaymakam ve Jandarma Komutanı'nın görevden alındığı Umum Jandarma Kumandanlığı'na ve Denizli Mutasarrıflığı'na tebliğ edilmiştir¹²⁶. Sarayköylü Rumların bu tür davranışlarına bir başka örnek ise Rum Mahallesi muhtarı Yonko Efendi'nin çarşı camiinden çıkan cemaate "siz hala camilere mi girip çıkıyorsunuz... Buralar kilise olacak" diyerek hakaret etmesi olmuştur¹²⁷. Bu açıktan düşmanlığın yanı sıra pek çok Rum ve Ermeni'nin evinde, işyerinde Yunan ve Ermeni kültürüne ait resimler, bayraklar ve Yunan askeri üniformaları da tespit edilmiştir¹²⁸. Ayrıca Rumların ve Ermenilerin Yunan kuvvetleri ile birlikte, Türk Kuvvetlerine saldırılar düzenlediği de olmuştur. Nitekim 24 Nisan 1921'de Yeniköy istikametinden saldırıya geçen Yunan kuvvetlerinin tamamına yakını Rum ve Ermeni gönüllülerden oluşuyordu¹²⁹.

d- Ekonomik Faaliyetler

d-1) Toplanan Yardımlar

Denizli Heyet-i Milliyesi'nin teşekkülünden itibaren asker toplanmasının yanı sıra merkez ve bağlı kazalardan pek çok silah, harp levazımatı ve para toplanarak cephelere gönderilmiştir. Gönüllülere silah ve cephane temini için Denizli Müdafa'a-ı Hukuk Cemiyeti tarafından 7 Temmuz 1919'da Müftü oğlu Fevzi, Helvacı oğlu Mehmet ve Kızıllıhisarlı oğlu Tevfik Beylerin katılımıyla bir heyet oluşturularak Isparta ve Eğirdir'e gönderilmiştir. Aynı gün Karcı oğlu Ömer ve Muhasebe Müdürü Avni Bey de yardım toplamak amacıyla Burdur'a gönderilmiş ve iki heyetinde topladığı yardımları Mehmet oğlu Mülazım Tahir Bey teslim alarak 10 Temmuz'da Denizli'ye ulaştırmıştır¹³⁰. Ayrıca Denizli Müdafa'a-ı Hukuk Cemiyeti cephelere gönderilmek ve Aydın'dan gelen muhacirlere yardım amacıyla kazalara telgraflar çekerek yardım

¹²⁵ BOA DH-KMS; D: 53-1 B: 63-3.

¹²⁶ BOA DH-KMS; D: 53-1 B: 63-1.

¹²⁷ AKIN; a. g. e., S. 23

¹²⁸ KÖSTÜKLÜ; a. g. m., s. 678-679.

¹²⁹ ATASE Arş; K: 578 G: 82 Fh: 113.

¹³⁰ TÜTENK; a. g. e., s. 22.

talebinde bulunmuştur. Yine kongrelere katılan delegelerin ihtiyaçlarının karşılanması için de kazalardan yardım istenmiştir¹³¹.

Denizli Heyet-i Milliyesinin bu yardım talepleri karşısında merkezden ve kazalardan yardımlar toplanarak cephe ihtiyaçları karşılanmıştır. Böylece ilk olarak Tavas ahalisinden toplanan yardımlar, Tavas Belediyesi'nin 5 Temmuz 1919 tarihli irsaliyesi ile cepheye sevk edilmek üzere Denizli'ye gönderilmiştir. Ayrıca Üzerlikli Halil İbrahim Ağa oğlu Nuri Bey, ahaliden 10 bin kuruşu Denizli Heyet-i Milliyesine teslim ederek cephe ihtiyaçlarının karşılanmasını istemiştir¹³².

Yukarıdaki para yardımlarının yanı sıra Tavas Müftüsü Tahir Efendi'nin 28 Temmuz 1919 tarihinde Denizli Heyet-i Milliyesi'ne çektiği telgraftan anlaşıldığı üzere, ahaliden pek çok silah ve cephaneye toplanarak Harmandar Mustafa Efe vasıtasıyla cepheye gönderilmiştir. Cephenin ihtiyaçların karşılanması açısından Tavas'ın olduğu kadar Sarayköy Heyet-i Milliyesi'nin de büyük yararlılıkları olmuştur¹³³. O günlerde Dinar'a bağlı bulunan Çardak kasabası da Hamidiye ve Mahmudiye İhtiyar Heyetleri adıyla 16 Temmuz da Denizli Heyet-i Milliyesi'ne çektiği telgrafta, halktan topladığı 7500 kilo arpa ve 8 koyunun Denizli'ye ulaşmak üzere yola çıkarıldığı belirtilmektedir. Ayrıca Burdur Belediye Riyaseti'nin Denizli Müftülüğü'ne 14 Ağustos 1919'da çektiği telgrafta, ahaliden 10 bin kilo arpa, 500 hayvan ve 2000 lira para yardımı toplandığı bildirilmiştir. Ertesi gün ise Ahmet Hulusi Efendi Burdur'a bir telgraf çekerek yardımlardan dolayı memnuniyetini belirtmiştir¹³⁴.

Görüldüğü gibi Denizli Heyet-i Milliyesi'nin kazalarda ve diğer sancaklarda yaptığı çalışmalar ile cepheye sevk edilmek üzere pek çok yardım toplanmıştır. Bu yardımların bir kısmı toplandığı yerden cepheye gönderildiği gibi büyük bir kısmı öncelikle Denizli'de toplanmış ve Denizli Heyet-i Milliyesi adıyla cepheye sevk edilmiştir.

d-2) Harcamalar

Denizli Heyet-i Milliyesi ve kazalarda kurulan Heyet-i Milliyeler halktan toplanan yardımları süratle cepheye göndererek Milli Kuvvetlerin ihtiyaçlarını

¹³¹ TOKER; **Kuvayı Milliye**, s. 84.

¹³² Lütfü MÜFTÜLER; a. g. e., s. 12-13.

¹³³ Sarayköy kazasından yapılan yardımları gösterir tablo için bkz. AKIN; a. g. e., s. 69-87.

¹³⁴ TÜTENK; a. g. e., s. 55 ve 63 , TOKER; **Kuvayı Milliye**, s. 81.

karşılamaya çalışmıştır. Bu amaçla Burdur, Isparta, Dinar ve Eğirdir gibi sancak ve kazalara heyetler gönderilerek yardımlar toplanmıştır. Ayrıca cepheye mücadele üzere kurulan müfrezelerin de toplanması ve sevki sırasında bütün ihtiyaçları Denizli Heyet-i Milliyesi tarafından karşılanmıştır. Buna en güzel örnek ise 18 Temmuz 1919 da Tavas Yıldırım Müfrezesi'ne 45 askerin üç günlük yevmiyesi olan 2700 kuruşun verilmesidir¹³⁵. Bu tür harcamaların dışında cepheye silah, cephane ve para yardımı da bulunulmuştur. Örneğin Denizli Heyet-i Milliye başkanı Ahmet Hulusi Efendi 11 Ağustos 1919'da Milli Kuvvetlere 30 sandık cephane ile 1 bomba göndermiştir. Aynı tarihte Buldan Heyet-i Milliyesi de 4 sandık cephanesiyle 43 Alman tüfeği, 1 sandık cephanesiyle 23 muaddel martın, 20 Osmanlı mavzeri fişeği ve 150 Rus mavzeri fişeği göndermiştir¹³⁶. Çivril Heyet-i Milliyesi de 14 Ağustos itibariyle 200 lira para yardım da bulunarak cepheye göndermiştir¹³⁷. Bundan başka Sarayköy Heyet-i Milliyesi de pek çok yardım toplayarak Milli Kuvvetler için harcamıştır¹³⁸. Ağustos 1920 başına kadar Çal Heyet-i Milliyesi 100 bin lira ile 264 silah ve 31 bin cephane toplamıştır¹³⁹.

Denizli Heyet-i Milliyesi'nin en önemli harcamalarından biride Maraş bölgesine yardım maksadıyla Elbistan Heyet-i Milliyesi adına 40 bin kuruş gönderilmesidir. Denizli Ziraat Bankası aracılığı ile gönderilen bu para 17 Şubat 1919 tarihli telgrafla Mustafa Kemal Paşa'ya bildirilmiş ve 16 Nisan'da Mustafa Kemal Paşa Denizli Heyet-i Milliyesi'ne memnuniyetini bildirmiştir. Yine bu konuyla ilgili olarak 12. Kolordu Komutanı Fahrettin Bey 2 Mart tarihli telgrafı ile Denizli Heyet-i Milliyesi'ni tebrik etmiştir¹⁴⁰.

Denizli Heyet-i Milliyesi silah ve para yardımlarının yanı sıra harp levazımatının temini ve cepheye gönderilmesi açısından da önemli hizmetler de bulunmuştur. Örneğin 31 Temmuz 1919'da Demirci Mehmet Efe, Denizli Heyet-i Milliyesi'nden askerin ihtiyacı olan 500 matra talep etmiştir. Yine Demirci Efe 5 Ekim 1919 tarihli telgrafında pilleri ile birlikte 2 telefon istemiştir¹⁴¹. Bundan başka Denizli Heyet-i Milliyesi, 2. Fırka Ahz-ı Asker Kalem Riyasetine 2 Ağustos'ta bir telgraf çekerek cepheye gönderilmek üzere çok sayıda yağmurluk ve battaniye talebinde

¹³⁵ TÜTENK; a. g. e., s. 52, TOKER; **Kuvayı Milliye**, s. 81.

¹³⁶ KÖSTÜKLÜ; a. g. e., s. 128.

¹³⁷ ATASE Arş; K: 243 G: 19 Fh: 49.

¹³⁸ Sarayköy kazasından yapılan harcamalar için bkz. AKIN; a. g. e., s. 87-99.

¹³⁹ ATASE Arş; K: 787 G: 14 Fh: 119.

¹⁴⁰ Haluk MÜFTÜLER; a. g. e., s. 41, TÜTENK; a. g. e., s. 75-76.

¹⁴¹ TÜTENK; a. g. e., s. 56 ve 68.

bulunmuştur¹⁴². Denizli'nin önemli bir faaliyeti ise Pandozoplu değirmenindeki araçlardan yararlanarak 45 günlük bir çalışma sonrasında çok sayıda top kaması imal ederek cepheye göndermesi olmuştur¹⁴³.

B- CEPHELER

1- Sarayköy Cephesi

İzmir'in işgaline müteakip Yunan İşgalleri Manisa-Alaşehir-Sarayköy istikametinden ve Aydın-Nazilli-Sarayköy istikametinden olmak üzere iki koldan Denizli yönünde ilerlemekteydi. Böyle bir ortamda Denizli ve kazalarında yoğun bir Kuva-yı Milliye çalışmasına başlanmış ve gönüllüler toplanarak müfrezeler tertip edilmiştir. Bu gönüllüler düşmanı Sarayköy'ün doğusuna geçirmemek üzere ant içmiş ve Sarayköy'de toplanarak kuvvetli bir savunma hattı oluşturmuştur. 27 Mayıs 1919'da Aydın'ın, 4 Haziran 1919'da Nazilli'nin işgal¹⁴⁴ edilmesinden sonra Denizli'de bulunan Binbaşı İsmail Hakkı Bey, Denizli'de kurduğu "Savaş Grubu" ile birlikte 8 Haziran'da Sarayköy'e varmıştır. İki gün sonra da Dinar'da bulunan "Mızraklı Süvari Bölüğü" Sarayköy'e gelerek İsmail Hakkı Bey'e katılmıştır. Yine 14 Haziran'da Denizli Polis Komiseri Hamdi Bey, 17 Haziran'da Tavaslı Ömer Bey ve Duacılı Yörük Molla Bekir Müfrezeleri Sarayköy'e gelerek Sarayköy Cephesi'ni oluşturmuştur¹⁴⁵. Böylece sayıları 1000 kişiyi bulan gönüllüler "Sarayköy Müfrezesi" adıyla anılmış ve Binbaşı İsmail Hakkı Bey müfrezeye komutan olmuştur. Ayrıca mevcudu 4 subay, 9 er ve 9 hayvandan ibaret olan 175. Alay 3 Taburu da Sarayköy'e gönderilerek Sarayköy Cephesine dâhil edilmiştir¹⁴⁶. Bu sırada işgallere bağlı olarak Denizli'de paniğin artması üzerine halkın sükûn ve huzuru için bir taburun Denizli'ye gönderilmesi istenmiştir¹⁴⁷. Bunun istekten sonra 17 Temmuz 1919'da 68. Alay 1 Taburu Denizli'ye gönderilmiştir¹⁴⁸.

Bu şekilde Sarayköy Cephesini kuran Denizlili gönüllülerin en önemli faaliyetleri işgal altında olan Aydın ve Nazilli'nin kurtarılması olmuştur. İşgaller üzerine 57. Tümen'in Çine istikametinde çekilmesi Sarayköy-Denizli güzergâhının

¹⁴² TOKER; *Kuvayı Milliye*, s. 82.

¹⁴³ TİH; II/1, s. 124, KÖSTÜKLÜ; a. g. e., s. 129

¹⁴⁴ TİH; II/1, s. 69 ve 107.

¹⁴⁵ Sarayköy Cephesi'ne ilk katılanlar "Denizli Heyet-i Milliyesinin Faaliyetleri" bahsinde işlenmiştir. Bkz. s. 32.

¹⁴⁶ BAYAR; a. g. e., C. 6, s. 160, TÜTENK; a. g. e., s. 17.

¹⁴⁷ ATASE Arş; K: 257 G: 231 Fh: 1.

¹⁴⁸ ATASE Arş; K: 257 G: 241 Fh: 1.

işgalini kolaylaşmıştı. Denizli’de bulunan 57. Tümen Topçu Alay Komutanı İsmail Hakkı Bey, Harbiye Nezaretine Denizli’nin işgal edilmesi halinde ne yapacağını sormuş ve aldığı cevapta Tavas’a çekilmesi emredilmişti. İsmail Hakkı Bey ise tam tersine Sarayköy’e giderek Milli Kuvvetleri burada toplamış ve taarruz hazırlıkları yapmıştır. Türk kuvvetlerinin 19 Haziran 1919’da Nazilli üzerine saldırıya geçmesiyle Yunan kuvvetleri 20 Haziran 00.30’da geri çekilmeye başlamış ve Türk saldırılarıyla aynı günün akşam saatlerinde Aydın’a kadar gerilemiştir. Geri çekilen Yunan taburu 87 ölü ve 23 yaralı vermesine rağmen Nazillili ve Atçalı pek çok Türk’ü şehit etmiştir¹⁴⁹.

Yunan kuvvetlerinin Nazilli’yi terk etmesi ile önce Yörük Ali Efe kuvvetleri şehre girmiş, daha sonra da Denizlili Komiser Hamdi Bey ve İhtiyat zabıtları Nazilli’ye girmiştir. Yunan kuvvetlerinin Nazilli’ye yaptığı zulüm bir telgrafla İtilaf Devletleri temsilciliklerine bildirilmiştir¹⁵⁰. Ayrıca bu durumu gören Hamdi Bey, 20 Haziran günü Denizli Mutasarrıflığı’na “Nazilli açtır ekmek ve un yetiştirin” telgrafını çekmiştir. Bunun üzerine Mutasarrıf Faik Bey, Muhasebeci Süleyman, Keresteci oğlu Ali ve İştihali Mehmet Efendi’nin çalışmaları ile 180 çuval un ve 2500 kilo ekmek toplanarak 21 Haziran’da Nazilli’ye gönderilmiştir. 23 Haziran günü ise Polis Ragıp ve Tevfik Efendi idaresinde 39 kişilik bir müfreze, başlarında Müftü Efendi olduğu halde Nazilli’ye gitmiştir¹⁵¹.

Nazilli’deki Yunan işgalini bu şekilde bertaraf eden Milli Kuvvetler, Yunan taburu tarafından kontrol edilen Malkoç köprüsü ve Erbeyli baskınları ile Yunan kuvvetlerini yıpratmış ve 57. Tümen komutanınının 21 Haziran’da “Sarayköy Müfrezesinin bütün kuvvetleri ile Aydın üzerine yürümesi”¹⁵² emri üzerine taarruza geçmişlerdir. Komiser Hamdi Bey, İhtiyat Zabıtları ve “Menderes Güneşi” adıyla ünlenen Tavaslı Ömer Bey ve Duacılı Molla Bekir Müfrezeleri 27 Haziran’da Umurlu’da toplanmış ve 28 Haziran’da Aydın üzerine yürümüştür. Üç gün süren muharebeler sonunda Milli Kuvvetlerin 30 Haziran’da Aydın’a girmesiyle Yunan kuvvetleri demiryolu boyunca geri çekilmek zorunda kalmıştır. Geri çekilmeleri sırasında da Aydın şehir merkez ve çevresinde pek çok tahribat yapmışlardır¹⁵³. Milli

¹⁴⁹ TİH; II/1, s. 71–72 ve 109.

¹⁵⁰ BOA DH-KMS; D:5 2–2 B: 76–1.

¹⁵¹ TÜTENK; a.g.e., s. 17–18.

¹⁵² TİH; II/1, s. 114.

¹⁵³ BOA DH-KMS; D: 52–3 B: 39–1. Yunanlıların Aydın ve Nazilli çevresinde yaptığı katliamlar için bkz. BOA DH-KMS; D: 53–4 B: 36–3.

Kuvvetlerin bu zaferi sırasında büyük yararlılıklar göstermiş olan Denizlili Ali Çavuş ve Yüzbaşı Süleyman Bey şehit olmuştur¹⁵⁴.

2- Aydın ve Havalisi Umum Kuva-yı Milliye Kumandanlığı ve Efeler Dönemi

20 Haziran'da Nazilli'nin, 28–30 Haziran Muharebeleri ile 30 Haziran'da Aydın'ın kurtarılmasından sonra Yunan kuvvetlerinin takip edilememesi ve düzenli bir birlik olmayan Türk Müfrezelerinin dağılması Aydın'da otorite boşluğuna sebep olmuştur. Bunu fırsat bilen Yunan Nikolaidis Taburu 3 Temmuz sabahı saldırıya geçmiş ve akşam 21.00 sıralarında Aydın'ı tekrar işgal etmiştir¹⁵⁵. Türk kuvvetlerinin büyük bir kısmı Büyük Menderes Nehri'nin güneyine çekilirken, yalnız Teğmen kadri emrinde 20 kişilik bir müfreze Umurlu istikametinde ilerlemiştir. 57. Tümen'in ise Çine istikametine çekilmesi ve Denizli istikametinde Binbaşı İsmail Hakkı komutasında küçük bir gönüllü müfrezesinin kalması Denizli halkını tedirgin etmiştir. Bunun üzerine Denizli'de 100 kişilik bir müfreze kurularak Yedek Teğmen Rüştü ve Yedek Teğmen İsmail idaresinde 5 Temmuz'da Umurlu'ya gönderilmiştir. Yine aynı günlerde Demirci Mehmet Efe'nin 200 kadar kızanıyla Milli Kuvvetlere katılması¹⁵⁶ ve 14 Temmuz'da 57. Tümen'den kalanlarında katılımıyla Türk Kuvvetleri yeniden toparlanmaya başlamıştır. Ayrıca Çal'dan Müftü Ahmet İzzet Efendi Müfrezesi, Acıpayam'dan Müftü Hasan Efendi Müfrezesi, Kızılhisarlı Hasan Efendi Müfrezesi, Tavas'tan Mümtaz Bey'in Yıldırım Müfrezesi, Tavaslı Hırkalı Halil Ağa Müfrezesi ve Bekir Ağa Müfrezesi 23 Temmuz'da Denizli'den hareketle Köşk'e gitmiştir. 29 Temmuz'da ise 1300 ile 1317 arası doğumlulardan oluşan bir müfreze Acıpayamlı Mülazım Ethem Efendi idaresinde Köşk'e gönderilmiştir¹⁵⁷.

Denizli ve kazalarından cepheye sevk edilen bu gönüllüler işgallere karşı yeniden bir savunma hattı oluşturmuşlar ve böylece Milli Mücadele'nin kudreti artırılmıştır. Yine bu günlerde 57. Tümen komutanı Albay Şefik Bey, Binbaşı İsmail Hakkı Bey, Binbaşı Hacı Şükrü Bey, Jandarma Komutanı Yüzbaşı Nuri Bey, Teğmen Zekai Bey, Yedek Teğmen Nemci Bey, Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi, Binbaşı

¹⁵⁴ BAYAR; C. 6, s. 164–165, TİH; II/1, s. 23, TÜTENK; s. 20.

¹⁵⁵ ATASE Arş; K: 18 G: 42 Fh: 1.

¹⁵⁶ TİH; II/I, s. 147.

¹⁵⁷ TÜTENK; a. g. e., s. 29.

Tahir Bey, Demirci Mehmet Efe, Yörük Ali Efe, Dokuzun Hasan Hüseyin Efe, Dokuzun Mehmet Efe, Zurnacı Ali Efe, Sökeli Ali Efe gibi Kuva-yı Milliyeciler Köşk'te bir araya gelerek toplantı yapmışlardır¹⁵⁸. Toplantı öncesinde Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi; Binbaşı Tahir Bey, Hırkalı Halil Ağa ve İştibli Mehmet Bey ile birlikte Denizli'den hareket etmiş ve Nazillili Müderris Süleyman Efendi ile Pirlibeyli Mehmet Bey'in de katılımıyla Köşk'e ulaşmışlardır. Köşk istasyonunda Albay Şefik Bey ve Demirci Efe tarafından karşılanan Heyeti, Demirci Efe ağırlamış ve yapılan görüşmelerde çetecilik hareketine son verilerek düzenli birliklerin kurulması kararlaştırılmıştır. Alınan karar gereği de Binbaşı Hacı Şükrü Bey, Aydın ve Havalisi Umum Cephe Komutanı, Binbaşı İsmail Hakkı Bey ise Cephe Topçu Alay Komutanı olmuştur. 1 Ağustos'ta da Denizli'de Binbaşı Hacı Şükrü adına mühür yaptırılarak gönderilmiştir¹⁵⁹.

Cephedeki bu düzenlemenin ardından Demirci Mehmet Efe başta olmak üzere efelerin nüfuzu artmıştır. Demirci Efe ilk başlarda Binbaşı Hacı Şükrü Bey'in emrindeki birliklerin silah, cephane ve iâşe işlerine bakmasına, köylerden yardım ve gönüllü toplamasına rağmen, kısa sürede adından söz ettirmeye başlamıştır¹⁶⁰. 1919 Ağustos'unda ise Nazilli Heyet-i Milliyesi tarafından Demirci Efe'ye Aydın Mıntıkası Kumandanı, Yörük Ali Efe'ye ise Cenubi Aydın Mıntıkası Kumandanı unvanı verilmiştir. 4 Eylül'de de Demirci Efe, Binbaşı Hacı Şükrü Bey'in Köşk'ten ayrılmasını fırsat bilerek Aydın ve Havalisi Umum Kuva-yı Milliye Kumandanı unvanı almıştır¹⁶¹.

5 Ekim tarihine gelindiğinde ise Demirci Efe karargâhını Köşk'ten Nazilli'ye taşımış ve Aydın ve Mentеше Havalisi Umum Kuva-yı Milliye Kumandanı unvanı ile komuta etmeye başlamıştır. Bu dönemde 57. Tümen Komutanı Albay Şefik Bey, Demirci Efe'nin mahiyetinde müşavir gibi hizmet vermeye başlamış ve Demirci Efe Aydın Cephesine hâkim olarak pek çok yere kendi adamlarını yerleştirmiştir¹⁶². Örneğin Sökeli Ali Efe'yi Nazilli Merkez Komutanı, Dokuzun Hasan Hüseyin Efe'yi Nazilli İnzibat Komutanı, Kazım, Mahmut ve Çakır Efeleri Denizli İnzibat Komutanı, Kara Mehmet Efe'yi Köşk Cephesi Komutanı gibi yetkilerle görevlendirmiştir¹⁶³.

¹⁵⁸ AKIN; a. g. e., s. 38.

¹⁵⁹ TÜTENK; a. g. e., s. 30.

¹⁶⁰ BAYAR; a. g. e., C. 7, s. 13–14.

¹⁶¹ AKIN; a. g. e., s. 39, TÜTENK; a. g. e., s. 35.

¹⁶² ATATÜRK, a. g. e., s. 309.

¹⁶³ AKIN; a. g. e., s. 40.

Böylece Demirci ve diğer efeler Aydın ve çevresinde nüfuzlarını artırmış ve bu durum Milli Kuvvetlerin yeniden teşekkül ettirilerek düzenli orduya geçilmesine kadar devam etmiştir.

3- Batı Cephesi Komutanlığı Dönemi

Batı Anadolu'daki işgallere karşı gönüllülerin oluşturduğu Milli Kuvvetlerin düzenli bir ordu olmamaları eksikliklere sebep oluyordu. Öyle ki çoğunluğunu Denizlili gönüllülerin oluşturduğu Sarayköy Cephesi'nde kuvvetli bir savunma hattı oluşturulmuş, Aydın ve Nazilli'yi işgal eden Yunan Kuvvetlerine karşı başarılı taarruzlar yapılmış, ancak bu gayretler yeterli olmamıştır. Bunun en önemli sebebi ise Kuva-yı Milliyecilerin düzenli bir birlik olmaması ve buna bağlı olarak lojistik yönden desteklenemediği gibi emir-komuta edilmesinin zorluğudur. Bütün bu sebepler Kuva-yı Milliyecilerin düzenli birlikler haline getirilmesini ve tek elden komuta edilmesi zorunluluğunu ortaya çıkarıyordu. Bu amaçla Mustafa Kemal Paşa 9 Eylül 1919'da Ali Fuat Paşa'yı "Batı Anadolu Kuva-yı Milliye Komutanı" unvanı ile Aydın'a göndermiş¹⁶⁴, ancak bu dönemde bölgeye efelerin hâkim olması Ali Fuat Paşa'nın idaresini zorlaştırmıştır. Ali Fuat Paşa'nın bu başarısızlığı görevden alınmasına sebep olmuş ve yerine Refet Paşa gönderilmiştir. Cepheye hakim olmak amacıyla Aydın'a gönderilen Refet Paşa, Demirci Efe'nin otoritesini kırmakta başarılı olamamış ve bu durumu rapor ederek düzenli orduya geçilmesinin şimdilik mümkün olmadığını Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmiştir¹⁶⁵. Paşa bu konuyla ilgili olarak Refet Paşa'nın Demirci Efe'den komutayı alamadığını, Demirci emrine girdiğini ve daha sonra da bölgeden ayrılarak İstanbul'a gittiğini eleştirel bir dille anlatmıştır¹⁶⁶.

1919 sonlarına doğru Kuva-yı Milliye Müfrezeleri düzenli birlikler haline getirilmeye ve efelerin otoritesi kırılmaya çalışılmış ise de başarılı olunamamıştır. TBMM'nin açılmasından sonra ise bu durum sık sık gündeme getirilmiş ve Doğu ve Batı Cephesi kurularak Ali Fuat Paşa Batı Cephesi Komutanlığına getirilmiştir. 8 Kasım 1920'de ise Ali Fuat Paşa görevden alınarak Batı Cephesi, Batı ve Güney Cephesi olmak üzere ayrılmıştır. Efelerin nüfuzunu kırmak ve subayların otoritesine tesis etmek üzere yapılan bu hareketle Batı Cephesine İsmet Paşa, Güney

¹⁶⁴ ATATÜK; a. g. e., s. 106.

¹⁶⁵ AKIN; a. g. e., s. 41.

¹⁶⁶ ATATÜK; a. g. e., s. 195-196.

Cephesine de Refet Paşa atanmıştır¹⁶⁷. Böylece Kuva-yı Milliye Müfrezeleri düzenli orduya geçirilmeye başlanmıştır. Örneğin Demiralay adıyla bilinen müfreze düzenli orduya dâhil edilerek 39. Alay adıyla düzenlenmiştir¹⁶⁸. Bu düzenleme karşısında Demirci Mehmet Efe'nin tutumu değişmiştir. Demirci'nin tehlikeli olabileceği düşüncesi ile Refet Paşa tarafından takip edilmiş ve 15/16 Aralık gecesi Dinar-İğdecik yakınlarında adamları bozguna uğratılmış, kendisi ise önce kaçmasına rağmen, sonra teslim olmuş ve meclis tarafından affedilmiştir¹⁶⁹. Bu dönemde Denizlili gönüllülerin oluşturduğu Tavas Bölüğü, Acıpayam Atlıları, Mahmut Efe Kuvvetleri de disipline edilerek düzenli orduya dâhil edilmiştir. Ayrıca Buldan, Çivril ve Çal Müfrezeleri de 37. Alay bünyesine alınarak disiplin sağlanmıştır. Bu tarihten sonra cepheye katılan gönüllüler ise Denizli Askerlik Şubesi'nin kontrolüne verilmiştir¹⁷⁰.

Kuva-yı Milliye Müfrezeleri bu şekilde disipline edilerek düzenli ve kuvvetli bir ordu kurma çalışmaları devam ederken Yunan kuvvetleri de saldırılarını artırmışlardı. 23 Haziran 1920'de Batı Anadolu'da genel bir saldırıya geçen Yunan Kuvvetleri karşısında Türk Kuvvetleri geri çekilmek zorunda kalmıştır. 24- 26 Haziran saldırıları ile Türk Kuvvetleri Nazilli'ye çekilmişler ve 3 Temmuz 1920'de Yunan Kuvvetleri tarafından Aydın işgal edilmiştir. Bu yenilgiden sonra Türk Müfrezeleri Sarayköy'e kadar çekilmiş ve Nazilli'de bulunan karargâh, Denizli'ye birkaç kilometre mesafede olan Goncalı'ya taşınmıştır¹⁷¹.

C- KONGRELER VE DENİZLİ

1- Nazilli Kongreleri

Kuva-yı Milliye hareketi ile Batı Anadolu'da direnişe geçen Türk Milleti'nin Yunan saldırılarına karşı en büyük eksikliği düzenli birliklerin olmaması ve kazaların birbirleri ile temasa geçmekte çektikleri zorluklardır. Kuva-yı Milliyecilerin koordineli çalışması ve cephede mücadele veren gönüllülerin silah, cephane, iaşe gibi temel ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla 6-8 Ağustos 1919 tarihlerinde Aydın Cephesinde savaşıyan sancak ve kazaların katılımıyla Birinci Nazilli Kongresi

¹⁶⁷ KÖSTÜKLÜ; a. g. e., s. 218, ATATÜK; a. g. e., s. 343,

¹⁶⁸ Demiralay'ın disipline edilmesi ile ilgili bkz. KÖSTÜKLÜ; a. g. e., s. 221-222.

¹⁶⁹ ATATÜK; a. g. e., s. 363,

¹⁷⁰ KÖSTÜKLÜ; a. g. e., s. 22,

¹⁷¹ AKIN; a. g. e., s. 44,

yapılmıştır¹⁷². Birinci kongrede alınan karar gereği Kuva-yı Milliyeciler, 23–24 Eylül 1919 tarihlerinde ikinci kez bir araya gelerek İkinci Nazilli Kongresini toplamışlardır. Aydın Cephesinde mücadele veren sancak ve kazalardan birer delegenin katılımıyla toplanan Birinci Kongrede Denizli ve kazalarını temsilen; Helvacı oğlu, Tavaslı oğlu, Şahal oğlu Mehmet Kemalettin Bey, Nakip Mehmet Ziya Bey, Acıbademli Mehmet Kamil Bey, Buldanlı Müderris Hacı Salih Efendi ve Çallı Mehmet Tevfik Efendi katılmıştır. Kongrede Heyet-i Milliyeleri temsil edecek 45 kişilik bir heyetin sürekli Nazilli’de durdurulması ve maliye, levazım, insan ikmali, sağlık, istihbarat ve teftiş kollarına ayrılarak cephenin işleri ile meşgul olması kararlaştırılmıştır¹⁷³.

Birinci kongrede alınan kararların tatbikinin görülmesi açısından kısa sürede ikinci bir kongre yapılması kararlaştırılmıştır. Ancak 16–24 Ağustos tarihleri arasında Alaşehir Kongresinin toplanması İkinci Nazilli Kongresi’nin gecikmesine sebep olmuştur. 23–24 Eylül tarihlerinde toplanan ikinci kongrede daha geniş bir çevreden katılımı (Antalya, Burdur, Isparta, Denizli ve Menteşe sancakları ile bağlı kaza ve nahiyeler) Heyet-i Milliyelerin geleceği ile ilgili önemli kararlar alınmıştır. Heyet-i Milliyelerin göndereceği birer üye Merkez Heyet-i kurulması ve bu heyette oy çokluğu ile alınan kararların her yerde geçerli olması kararlaştırılmıştır. Cephe ve cephe gerisinin ihtiyaçlarını bu heyetlerin karşılaması ve toplanan yardımların ve harcamaların defterlere kaydedilmesi de alınan kararlar arasındadır¹⁷⁴.

2- Alaşehir Kongresi

16–24 Ağustos tarihleri arasında “Hareketi Milliye ve Reddi İlhak Büyük Kongresi” adıyla toplanan Alaşehir Kongresi’ne; Balıkesir, Manisa ve Denizli gibi sancaklardan ve bağlı kazalardan 21 merkezin Heyet-i Milliyesi tarafından seçilen toplam 45 delege katılmıştır¹⁷⁵. Hacim Muhittin Bey’in başkanlık yaptığı kongrenin amacı, Kuva-yı Milliye’ye asker toplamak ve cepheni lojistik ihtiyaçları ile sağlık işlerini yürütmektir. Ayrıca Hacim Muhittin Bey bu kongrede, Batı Anadolu’daki Kuva-yı Milliye hareketi ile Doğu Anadolu’daki faaliyetleri birleştirmek düşüncesiyle hareket etmiştir. Ancak bu dönemde bu tür bir hareketin tatbiki mümkün olmamıştır¹⁷⁶.

¹⁷² Esin DAYI; *Nazilli Kongreleri*, Erzurum 1998, s. 71–73.

¹⁷³ TÜTENK; a. g. e., s. 32, TOKER; *Kuvayı Milliye*, s. 60.

¹⁷⁴ AKIN; a. g. e., s. 58.

¹⁷⁵ TİH; II/I, s. 172.

¹⁷⁶ AYBARS; a. g. e., s. 160.

Kongreyi haber alması üzerine Denizlili Kuva-yı Milliyeciler Müftü Ahmet Hulusi Efendi önderliğinde kongreye katılma kararı almıştır. Müftü Efendi'nin yanı sıra Hoca oğlu Tahir Bey, Mirasçı oğlu Yüzbaşı Şükrü Bey, Buldanlı Hattat oğlu Mehmet Bey ve Sarayköylü Ahmet Şükrü Efendi 14 Ağustos'ta Denizli'den hareketle Alaşehir'e gitmişler ve Denizli ve kazalarını temsil etmişlerdir¹⁷⁷.

3- Sivas Kongresi

Milli Mücadele yıllarında düzenlenen kongrelere genel olarak baktığımızda Sivas Kongresini diğer kongrelerden ayıran en belirgin özelliği ulusal nitelikte olmasıdır. Erzurum, Balıkesir, Alaşehir gibi kongreler gerek katılan delegeler gerekse alınan kararlar bakımından bölgesel nitelikte olmasına rağmen, Sivas Kongresi'ne tüm yurttan delegeler katılmış ve yurdun genelini ilgilendiren kararlar alınmıştır. 4 Eylül 1919'da toplanan kongreye Mustafa Kemal Paşa başkan seçilmiş ve yapılan toplantılar sonunda "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti" ismi benimsenmiş ve "Heyet-i Temsiliye bütün vatani temsil eder" ifadesi kullanılarak kongrenin ulusal nitelikte olduğu ortaya konmuştur¹⁷⁸.

Sivas'ta yurdun her tarafından delegelerin katılımıyla bir kongre yapılacağı haberi 13 Ağustos 1919'da Denizli'ye ulaşmıştır. Bu telgrafta 4 Eylül'de Sivas'ta kongre toplanacağı ve Denizli'yi temsilen 3 delegenin kongre günü Sivas'ta hazır bulunması istenmiştir. Bunun üzerine Denizli Heyet-i Milliyesi tarafından; Belevili Yusuf Bey, Küçükağa oğlu Ali Nacip Bey ve Dalamanlı oğlu Şükrü Bey Sivas'a gönderilmek üzere seçilmiştir. Bu şahıslar Sivas'a hareket etmeden önce Müftü Ahmet Hulusi Efendi'nin evinde bir toplantı yapmışlar ve Müftü Efendi "Evlatlarım kongrede memleketimizi temsil etmek için heyetimiz karar verdi. Bu iş çok kıymetli ve o nispette tehlikeli bir iştir. Gececeğiniz yollarda bu işlere aleyhtar birçok kimseler var. Binaenaleyh çok dikkatli davranmak lazım. Size harcırah olarak heyet kasasından ikiyüzellişer lira veriyoruz...¹⁷⁹" sözleri ve dualarla 18 Ağustos'ta Denizli'den uğurlanmışlardır. Denizli'den Sivas'a gidenleri, Burdur Mutasarrıfı İstanbul Hükümeti'ne bildirdiği için bu kişiler, Helvacı oğlu Mehmet Bey tarafından koyun tüccarı süsü verilerek Afyonkarahisar'a kadar ulaştırılmıştır. Bundan sonra ise delegeler

¹⁷⁷ TÜTENK; a. g. e., s. 32.

¹⁷⁸ ATATÜRK; a. g. e., s. 559-560.

¹⁷⁹ Lütfü MÜFTÜLER; a. g. e., s. 17.

zor şartlarda yola devam ederek Sivas'a varmıştır. Sivas'ta öncelikle Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüşler ve Şükrü Bey Aydın Cephesi hakkında kapsamlı bilgi vererek Paşa'nın sorularını yanıtlamıştır. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa "İstanbul'da şurada burada mitingler yapıldı, devletlere Yunan işgali protesto edildi. Fakat sizin aydın Kuva-yı Milliye Cephesinde patlattığınız silahların sesleri Versay Sarayı çınlattı. Şu hareketinizle vatan ve millete iyi hizmetler yaptınız. Sizleri tebrik ederim." sözleri ve Kuva-yı Milliye ve Denizlililerden övgüyle bahsetmiştir. Kongre sonrasında delegeler Denizli'ye gelerek Müftü Ahmet Hulusi Efendi'yi bilgilendirmişler ve Heyet-i Temsiliye'de Denizli'yi temsilen kalan Mazhar Müfit Bey'e Heyet-i Milliye kasasından iki yüz lira gönderilmesini istemişlerdir¹⁸⁰.

D- YUNAN MEZALİMİ

Batı Anadolu'da işgale başlayan Yunan kuvvetleri Manisa, Alaşehir, Buldan ve Sarayköy istikametinden ve Aydın, Nazilli, Sarayköy istikametinden olmak üzere iki koldan Denizli yönünde işgallere devam etmişlerdir. Türk Kuvvetlerinin Sarayköy'de savunma hattı oluşturmaları ile Yunan işgalleri Denizli ve ilerisine geçememiş, ancak Denizli'ye bağlı Çal ve Buldan kaza merkezleri ile pek çok köyü ve Sarayköy kazasının bazı köyleri işgal edilmiştir. Yine o dönemde idari olarak Afyonkarahisar'a bağlı olan Çivril kazası ve köyleri de işgal edilmiştir.

Yunan işgaline maruz kalan Çal'da, Kaymakam Şemsettin Bey'in 2 Temmuz 1919'da Denizli Mutasarrıflığı'na gönderdiği telgrafta işgal sonucu Yunan askerlerinin yaptığı zulümler dile getirilmiştir. Buna göre Molla köyünden Kadı oğlu Ömer'in evi basılmış ve 5000 lirası gasp edilerek kendisi de öldürülmüştür. Köyün hayvanları da gasp edilerek Kral Konstantin şerefine kesilmiştir. Buna karşı gelen Çevreci Mehmet, Topal Ali ve Hacı Ahmet dövülmüştür. Şeyh Elvan ve Kavaklar köyünün ahalisine ise zorla istihkâm kazdırılmış, Şeyh Elvan köyünden bir kadına tecavüz edilmiştir. Aynı köyden Şıbalak oğlu Mehmet Ali de öldürülmüştür. Kaymakam Şemsettin Bey'in 20 Temmuz 1922 tarihli bir başka raporunda ise Köstekli Hacı Ahmet ve damadı Mahmut Efe'nin evleri basılarak paraları gasp edilmiştir. Ayrıca Hacı Hasan'ın evi basılarak 200 lirası ve 600 Osmanlı altını almışlardır. Hasköy'den ise Aşçı oğlu Hasan'ın parasını alarak bacağını kırmışlar ve Hafız Veli'nin 14 devesi

¹⁸⁰ TÜTENK; a. g. e., s. 33, TOKER; **Kuvayı Milliye**, s. 60.

gasp edilmiştir. Yine Hafız Nafiz Efendi'nin karısı ve iki çocuğu, Taşdemir köyünden Hacı Mehmet Efendi'nin annesi ve oğlu katledilmiştir¹⁸¹.

Çal kazasının yanı sıra işgal edilen Buldan kazası ve köylerinde de Yunan mezalimi devam etmiştir. Yunan kuvvetlerinin Alaşehir üzerinden Buldan'a ilerlemesi ile Buldan-Derbent köyünde bulunan 100 kişilik Yüzbaşı Zeki Bey Müfrezesi geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine Yunan Kuvvetleri 5 Temmuz 1920 günü Buldan merkezini, takip eden günlerde ise Güney kasabası ve köylerini işgale başlamışlardır. Yunan kuvvetleri Alayazı mevkiinde garnizon kurarak Buldan'a yerleşmiş ve Yenice ile Eldirek köylerine topçu birlikleri bırakmıştır. İşgal süresince Buldanlılar zorla çalıştırılmış ve şehrin her köşesine Yunan bayrakları asılarak Yunan marşları çalınmıştır. Ayrıca Yunan askerleri pek çok zulüm yapmaktan da geri kalmamışlar ve Narlıdere köyü yakılarak birçok insan öldürülmüştür¹⁸². Yine silah aramak bahanesiyle tutukladıkları insanları işkence yaparak katletmişlerdir. Boğazçiftlik köyü halkı ile birlikte yakılmış ve Bahadır köyünden Keşkek oğlu Ahmet Çavuş burun ve kulakları kesilmek ve gözleri oyulmak suretiyle öldürülmüştür. Umurlu'da ise 24 kişi bir ahıra doldurularak yakılmış, 400 haneli Dereköy ise tamamen yakılmıştır. Köylerdeki vahşetin yanı sıra Buldan merkezde de 200 kadar Türk öldürülmüştür¹⁸³.

5 Temmuz'da Buldan ve köylerinin işgal edilmesinden sonra, Sarayköy'e bağlı Ahmetli ve Tepe köy başta olmak üzere pek çok köy işgal edilerek 220 civarında Türk öldürülmüş ve 30 kadına tecavüze edilmiştir¹⁸⁴. Köprübaşı köyünde cami ve okul dâhil 29 hane, Karataş'ta 30 hane, İhsaniye'de 15 hane, Kabağaç'ta cami dâhil 23 hane, Karakıran'da 46 hane yakılarak pek çok Türk katledilmiştir¹⁸⁵.

Çivril kazısında ise 1921 yılı ilk ayı itibarıyla başlayan Yunan işgalleri sonucu pek çok Türk Yunan vahşetine maruz kalmıştır. Yunan kuvvetleri daha Çivril'e girerken Taşıçi mevkiinde Gölbaşılı Hacı Mehmet ve oğlu Osman'ı katlederek işgale başlamışlardır. Höyük mahallesinden Şenköylü bir kadın, Müderris Rüştü Efendi ve Kayserili Ömer Efendi Yunan askerleri tarafından öldürülmüştür. Yunan vahşetinin en

¹⁸¹ TURAN; a. g. e., s. 201-202.

¹⁸² TOKER; **Kuvayı Milliye**, s. 67-70.

¹⁸³ TURAN; a. g. e., s. 202-203.

¹⁸⁴ AKIN; a. g. e., s. 52.

¹⁸⁵ TURAN; a. g. e., s. 203-204.

çok görüldüğü yer ise Cabar köyü olmuştur. Bu köy tamamen yakılmış ve pek çoğu kadın ve çocuk olan 200 kadar insan öldürülmüştür¹⁸⁶.

¹⁸⁶ Çivril Kaymaklığı; **Bütün Yönleriyle İlçemiz Çivril**, İstanbul 1985, s. 31–32.

Üçüncü Bölüm

DENİZLİ OLAYI

A- DENİZLİ OLAYI'NIN ÖNCESİ

1- Yunan İleri Hareketi ve İşgaller

22 Haziran 1920'de 6 tümenlik bir kuvvetle genel saldırıya geçen Yunan kuvvetleri ilk olarak Salihli, Akhisar, Alaşehir gibi yerleri işgal etmiş, 30 Haziran'da Balıkesir, 3 Temmuz'da da Nazilli'yi işgal etmiştir¹⁸⁷. Yunan saldırıları ile Köşk Cephesi düşmüş, Kuva-yı Milliye Kuvvetleri de dağınık bir şekilde Denizli yönünde geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Buldan-Derbent köyünde kalan 100 kişilik Yüzbaşı Zeki Bey Müfrezesi ise Yunan saldırıları sonucu 5 Temmuz'da geri çekilmiştir. Böylece 5 Temmuz'da Buldan kaza merkezi takip eden günlerde de Güney nahiyesi ile pek çok köy Yunan işgaline maruz kalmıştır. 57. Tümen Kumandanı Albay Şefik Bey 5 Temmuz günü 12. Kolordu Kumandanlığı'na çektiği telgrafta "bir Yunan piyade alayı Kırkçınar-Denbent istikametinden taarruz ederek Buldan'ı 14.30'da işgal ettiğini" bildirmiştir¹⁸⁸. Yine Çal kazasına bağlı bulunan Menderes'in kuzeyindeki köyler ile Sarayköy kazasının Ahmetli ve Tepe köyleri başta olmak üzere pek çok Türk köyü işgale uğramıştır. Bu işgaller Türk Kuvvetlerini Menderes'in doğusuna çekilmek zorunda bırakmış ve Kuva-yı Milliye karargâhı önce Sarayköy'e, daha sonra da Goncalı'ya taşınmıştır¹⁸⁹. Bu sırada Denizli Heyet-i Milliyesi Denizli'nin işgal edileceği korkusuna kapılan halkı tekrar cesaretlendirmek amacıyla, 1 Temmuz 1920 günü Delikliçınar Meydanı'nda Müftü Ahmet Hulusi Efendi önderliğinde büyük bir miting tertip etmiştir. Müftü Efendi halkın göç etmemesi ve gönüllü olarak cepheye gitmesi yönünde bir konuşma yapmış ve daha miting meydanında 115 kişi gönüllü olarak yazılmıştır. "Milli İntikam Bölüğü" adı verilen bu müfreze Hoca Osman Efendi, Halit İbrahim oğlu Mülazım Rüştü, Şerif Ali oğlu Mülazım Şükrü, Kadir oğlu Mülazım İsmail, Ahmet oğlu Hüsnü, Şakir oğlu Esat, Ali oğlu Rıza, Tevfik oğlu Ali Tevfik ve Mülazım Şükrü Beylerin emri altında Buldan'a gönderilmiştir¹⁹⁰. Ayrıca Heyet-i

¹⁸⁷ AYBARS; a. g. e., s. 227.

¹⁸⁸ ATASE Arş; K: 785 G: 6 Fh: 20.

¹⁸⁹ BAYAR; a. g. e., C. 8, s. 4, TÜTENK; a. g. e., s. 40.

¹⁹⁰ BAYAR; a. g. e., C.8, s. 5.

Milliye Bir beyanname ile halkı Kuva-yı Milliye hareketine daha duyarlı olmaya davet etmiştir. 4 Temmuz tarihli bu beyannamede şöyle deniliyordu.

“Herkesi muhafaza-i hayat ve namus endişesiyle çırpınmakta olduğu bir zamanda bazı kimseler kahvehanelerde büyük bir lakaydi ile oyun oynamakta ve çalgı çalmaktadır. Bu gibi hareketler cepheye gidecek gönüllüler üzerinde suitesir hâsıl ederek şevk ve heveslerini kırmakta olduğu gibi, aç ve çıplak bir halde memleketimize gelmekte olan felaketzede Müslüman muhacirlere karşıda bir hürmetsizlik teşkil ettiğinden oyun oynatılmaması ve çalgı çalınmaması ihtar olunur”¹⁹¹.

Bu tür faaliyetler ile Denizli Heyet-i Milliyesi hem cephe gerisindeki ahaliyi göç etmemeye ve işgaller karşısında cesaretli olmaya teşvik etmiş hem de cephede bulunan Milli Kuvvetleri desteklemeye çalışmıştır.

2- Hürriyet ve İtilafçıların Menfi Tutumları

Köşk Cephesi'nin düşmesi ve Yunan işgallerinin Denizli yönünde ilerlediği bir dönemde Kuva-yı Milliye hareketine başından bu yana karşı olan Hürriyet ve İtilafçılar düşüncelerini açıkça dile getirmeye başlamışlardır. İstanbul Hükümeti'ne karşı gelerek Kuva-yı Milliye hareketi ile başarıya ulaşamayacağına inanan bu kişiler, cephelerin dağılması ve Denizli'nin hem işgal tehdidi altında kalması hem de göçler ile şehirde asayişin bozulmasını fırsat bilerek karşı propagandaya girişmişlerdir. Ayrıca Denizli Mutasarrıfı Faik Bey'in¹⁹² yerini Tahrirat Müdürü'ne bırakarak Denizli'den ayrılması ve daha sonra Kahraman Seyfi Efendi'nin bu göreve gelmesi Denizli'de idari açıdan bir boşluğa sebep olmuştur. Böyle bir dönemde Belediye Başkanı Hacı Tevfik Bey'in daveti üzerine Türklerden ve Hıristiyanlardan ileri gelenler belediye binasında bir toplantı yapmışlardır. Toplantıda Rum erkeklerin tehcir edilmesi ve Denizli'nin işgal edilmesi halinde Türklere yapılacak işkence tartışılmıştır. Hatta Denizli'nin işgal edileceği endişesi karşısında, şehri Yunan kuvvetlerine bırakmaktansa Antalya'da

¹⁹¹ TOKER; **Kuva-yı Milliye**, s. 75, TÛTENK; a. g. e., s. 41.

¹⁹² 3 Aralık 1919 tarihinden itibaren Denizli Mutasarrıflığı görevini yürüten Faik Bey Denizli'de Kuva-yı Milliye hareketinin öncülerinden olmuştur. 1 Mayıs 1920'de Demirci Mehmet Efe'nin adamlarından Tavaslı Kara Ali ve adamlarının soyulması olayı yüzünden Faik Bey ile Demirci Efe'nin arası açılmış ve Demirci Efe'nin tehditlerine maruz kalmıştır. Bu durumu Dâhiliye Vekâleti'ne bildirerek görevinden ayrılmak istemiş ve Ankara'ya çağrılması üzerine 19 Mayıs 1920 günü yerini Tahrirat Müdürü'ne bırakarak görevinden ayrılmıştır. Ancak Demirci Efe Tahrirat Müdürü'nün vekilliğini kabul etmeyerek o günlerde Denizli'den geçmekte olan Muğla Mutasarrıfı Müştak Bey'i alıkoyarak mutasarrıf vekili olarak tayin etmiştir. Müştak Bey'in Denizli'den ayrılmasından sonra ise Ceza Reisi Kahraman Seyfi Efendi mutasarrıf vekili olmuştur. TÛTENK; a. g. e., s. 39, TOKER; **Kuva-yı Milliye**, s. 65-66.

bulunan İtalyan kuvvetlerinin mandası söz konusu edilerek İtalyanlara verilmek üzere müracaat mazbataları hazırlanmıştır¹⁹³. Belediye Başkanı Hacı Tevfik Bey, Saraç oğlu Salih ve Saraçoğlu Gıyasi Efendi tarafından ortaya atılan bu teklife Polis Komiseri Hamdi Bey karşı çıkmış ve böyle bir harekette bulunulmamıştır. Bu toplantı sonunda şehrin idare ve asayişini temin üzere hükümete müzaheret heyeti olarak “Hicret Etmeyeceklerin Hukukunu Muhafaza Cemiyeti” kurulmuştur. Hürriyet ve İtilaf Partisi’nin siyasetini benimseyen, İstanbul Hükümeti’nin politikasına inanan kişilerden oluşan cemiyetin başkanlığına Mutasarrıf Vekili Kahraman Seyfi Efendi getirilmiştir. Ayrıca cemiyetin Belediye Başkanı Hacı Tevfik Bey, Kara Hacı oğlu Salih, Feyzullah oğlu Ahmet, Şırvanlı oğlu Nakip Ahmet Ziyat, Saraç oğlu Hacı Salih, Odabaşı oğlu Halil, Şırvanlı oğlu Gıyasi Efendilerle Jandarma emeklisi Namık Bey’den oluşan 8 üyesi mevcuttur¹⁹⁴.

Yunan kuvvetlerinin işgallerini arttırdığı, işgallere uğrayan yerlerden ahalinin Denizli’ye göç ettiği ve buna bağlı olarak Denizli’de asayişin bozulduğu, otoritenin kalmadığı bir dönemde Hürriyet ve İtilafçıların durumu fırsat bilerek Kuva-yı Milliye karşıtlığını dile getirmeleri halkı olumsuz etkilemiştir. Nazilli’yi işgal eden Yunan kuvvetlerinin Denizli yönünde ilerlemesi mevcut paniği artırmış ve halk panik içerisinde şehri terk etmeye başlamıştır. Yine Kahraman Seyfi Efendi önderliğindeki Hürriyet ve İtilafçılar, Müftü Ahmet Hulusi Efendi’ye bir tezkere göndererek “başının çaresine bak, eğer Yunanlılar gelirse seni elimizle teslim ederiz, buradan gitmeye bak” şeklinde tehditte bulunmaktan da geri kalmamışlardır¹⁹⁵.

3- Yerli Ahali İle Azınlıklar Arasındaki Kargaşa Ortamı

22 Haziran 1920’de başlayan Yunan saldırıları ile Köşk Cephesi bozulmuş, Kuva-yı Milliye kuvvetleri dağınık bir şekilde yerli ahali ile birlikte Denizli istikametinde geri çekilmeye başlamışlardır. Yunan kuvvetlerinin Nazilli’yi ikinci kez işgal etmesinden sonra ise halk ve bozguna uğramış Kuva-yı Milliye kuvvetleri Menderes’in doğusuna Isparta, Burdur ve Sandıklı gibi şehirlere kadar gerilemişlerdir. Bu sırada Aydın, Umurlu, Köşk, Sultanhisar, Atça ve Nazilli’den pek çok Rum Denizli’ye intikal etmiştir. Yine Ödemiş, Balyambolu, Nazilli gibi işgale uğramış

¹⁹³ ATASE Arş; K: 674 G: 32 Fh: 2.

¹⁹⁴ BAYAR; a. g. e., C. 8, s. 4, TOKER; **Kuvayı Milliye**, s. 77-78.

¹⁹⁵ Lütfü MÜFTÜLER; a. g. e., s. 24.

yerlerden pek çok Türk göç ederek Denizli'ye gelmiştir¹⁹⁶. Bu göçler Denizli'de nüfusu arttırdığı gibi asayişin bozulmasına ve Rumların taşkınlıklarına bağlı olarak zaten işgal korkusuna kapılan halkta paniğin artmasına sebep olmuştur. Bu panik ortamında Denizli Heyet-i Milliye Başkanı Ahmet Hulusi Efendi 4 Temmuz'da Ali Fuat Paşa'ya bir telgraf çekerek Denizli'deki mevcut durum hakkında bilgi vererek asker göndermesini istemiştir¹⁹⁷.

O günlerde Nazilli'yi işgal eden Yunan kuvvetlerinin Sarayköy önlerine kadar gelmeleri Sarayköy'de de paniğe sebep olmuştur. Halk Denizli ve daha ilerilere göç etmek zorunda kalmış ve kaza merkezi de Babadağ nahiyesine taşınmıştır¹⁹⁸. Böylece Denizli'de olduğu gibi Sarayköy'de de otorite boşluğuna bağlı olarak halk panik içerisinde şehri terk etmeye başlamıştır.

a- Azınlıkların Taşkınlıkları

Yunan işgalleri pek çok yerde olduğu gibi Denizli ve çevresindeki azınlıkları da cesaretlendirmiştir. Daha İzmir'in işgalinden sonra Denizli'de yaşayan Rumlar, Yunan kuvvetlerini heyecanla beklemeye başlamış ve zaman zaman da menfi tutumlarını gizlemekten çekinmemişlerdir. Rum ve Ermenilerin bu tür faaliyetlerde buldukları bir dönemde, Denizli Sancağı Rum Havra Metropolit Vekili Papaz Hristimos ve Ermeni Murahhas Vekili Papaz Babkin işgalleri nefretle karşıladıklarını dile getirmişlerdir. Hatta 9 Temmuz 1919 tarihinde İtilaf Devletleri temsilciliklerine birer telgraf göndererek vazgeçilmesini istemişlerdir¹⁹⁹. Yunan kuvvetleri 3 Temmuz 1920'de Nazilli'yi ikinci kez işgal etmiş, Buldan ve köyleri ile Sarayköy'ün bazı köylerini işgal ederek Sarayköy önlerine gelmiştir. Bu sırada Denizli ve Sarayköy'de bulunan Rumlar, Yunan bayrakları hazırlayarak Yunan kuvvetlerini beklemeye koyuldukları gibi taşkınlıklarını günden güne arttırarak "korkmayınız, biz sizi koruruz" şeklinde ifadelerle Türk komşularıyla alay etmeye başlamışlardır. Yine bu dönemde Aydın, Umurlu, Atça, Nazilli gibi yerlerden Denizli'ye göç eden Rumlar da, Denizli'nin Rum mahallelerine ve kiliselerine yerleşerek Rum nüfusunun çoğalmasına sebep

¹⁹⁶ BAYAR; a. g. e., C. 8, s. 3.

¹⁹⁷ ATASE Arş; K: 738 G: 34 Fh: 1.

¹⁹⁸ AKIN; a. g. e., s. 44.

¹⁹⁹ Bu telgrafta "İmza ve tahribat politikasından başka maksada mübteni olmayan şu Yunan Kuvvei işgalîyesinin harekât-ı hunharenesini kemal-i nefret ile takbih eder ve sıdk-ı maruzatımıza atf-ı nazar-ı ehemmiyet buyrularak... Bu çirkin mezalime... son verilmesini istirham ve niyaz eyleriz" sözleri kullanılmıştır. ATASE Arş; K: 89 G: 326 Fh: 27.

olmuşlardır. Muhacir olarak Denizli'ye gelen bu Rumlar ile yerli Rumların birlikte hareket etmesi ve şehirde bulunan Rum ve Türk ahali arasında sorunlar ortaya çıkmasına sebep olmuştur²⁰⁰.

b- Yerli Ahalinin Şehri Boşaltması

Denizli'nin işgal tehdidiyle karşı karşıya kaldığı bir dönemde Denizlili Rumlar ile muhacir olarak Denizli'ye gelen Rumların taşkınlıklarda bulunmaları Denizlilileri göç etmek zorunda bırakmıştır. İşgal altındaki yerlerden Denizli'ye gelen Rumlar ile Türkler şehirde asayişin bozulmasına sebep olması, yine böyle bir dönemde idari açıdan otorite boşluğunun olması pek çok Denizlilinin paniğe kapılmasına ve şehri terk etmesine sebep olmuştur. 1 Temmuz 1920 günü Müftü Ahmet Hulusi Efendi Delikliçınar Meydanı'nda düzenlediği miting ile halkı cesaretlendirmeye çalışmış, daha miting meydanında 115 kişilik "Milli İntikam Bölüğü" kurularak cepheye sevk edilmiştir. Yine aynı gün Denizli Türk Ocağı'ndan Ankara'ya "Denizli gençliği bir fert kalıncaya kadar canını feda etmeye ant içti" ifadeleri yer alan bir telgraf çekilmiştir. Goncalı'da bulunan Demirci Mehmet Efe de Denizlililerin göç etmesine engel olmak amacıyla bir telgraf çekmiştir²⁰¹. Halkın Denizli'yi terk etmemesi yönünde yapılan bütün bu çabalar etkili olmamıştır. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi işgaller sonucu Kuva-yı Milliye kuvvetleri dağılmış, işgal altındaki yerlerden pek çok Türk ve Rum Denizli'ye gelmiş ve buna bağlı olarak şehirde asayiş bozulmuş, eşya fiyatları yükselmiş, temel ihtiyaç maddeleri piyasada bulunamaz olmuştur. Üstelik başından beri Kuva-yı Milliye hareketine karşı olan Hürriyet ve İtilafçılar şehir idaresinde yer almaya başlamışlardır. Yine şehirde otorite boşluğunun ortaya çıkması ve Rumların düşmanlıklarını açıkçı dile getirerek taşkınlıklar yapmaları da halkı olumsuz etkilemiştir.

Bütün bunlar halkı göç etmeye mecbur kılmış ve bir kısmı Tavas ve Acıpayam gibi kazalara, bir kısmı da Dinar, Burdur ve Antalya taraflarına göç etmeye başlamıştır. Müftü Ahmet Hulusi Efendi de 5 Temmuz'da Demirci Efe ile Rumların tehciri hususundaki muhaberatından sonra, önce ailesini Tavas'a göndermiş, daha sonra

²⁰⁰ Süreyya ÖRGEEVREN; **Demirci Mehmet Efe ve Denizli Vak'ası**, Sel Yay., İstanbul 1955, s. 42, BAYAR; a. g. e., C. 8, s. 4.

²⁰¹ ÖRGEEVREN; a. g. e., s. 32.

da kendisi gitmiştir²⁰². Yine Denizli’de Kuva-yı Milliye hareketine büyük katkıları olan, Denizli Heyet-i Milliyesi’nde görev almış, cephelelerde mücadele vermiş pek çok Denizlili şehri terk etmek zorunda kalmıştır.

B- DENİZLİ OLAYI’NIN CERAYANI

1- Azınlıklara Karşı Alınan Tedbirler

Yunan kuvvetlerinin Menderes’i geçerek Denizli’ye doğru ilerlemesi halinde en önemli tehlikelerden biri de Denizli ve kazalarında yaşayan Rum ahali ile işgal altında yerlerden Denizli’ye göç eden Rumlardı. Denizli Heyet-i Milliyesi Başkanı Müftü Ahmet Hulusi Efendi böyle bir durum karşısında Rumların türlü metotlarla Denizlililere zulüm yapacaklarından endişelenmekteydi. Bu sırada halk da Rumların taşkınlıklarından ve işgal korkusuna kapılmış olduklarından panik içerisinde şehri terk etmeye başlamıştır. Böyle bir ortamda yapılabilecek en iyi hareket Denizli’de bulunan Rumları şehirden uzaklaştırmak olacaktır.

a- Müftü Efendi’nin Demirci Efe’ye Telgrafı

Müftü Efendi Rumların taşkınlıklarını bertaraf etmek amacıyla şehirde bulunan azınlıkların din adamları ve ileri gelenlerini davet ederek bir toplantı yapmıştır. Bu toplantıda işgal halinde azınlıkların Yunan kuvvetleri ile ittifak kurmaması ve ahaliye zulüm yapmamasına dair söz almıştır²⁰³. Ancak bu tedbiri yeterli görmeyerek 5 Temmuz 1920 günü akşam saatlerinde Goncalı’da bulunan Demirci Mehmet Efe ile muhabere kurarak Rum erkeklerinin Denizli’den kaldırılarak daha iç bölgelere gönderilmesi hususunda yardım istemiştir.

5 Temmuz akşamı Müftü Efendi’nin telgrafhanede bulunduğu sırada yanında olduğunu belirten oğlu Lütfü Bey’in verdiği bilgilere göre; Müftü Efendi Demirci Efe’den öncelikle tren göndermesini, Rum erkeklerinin intikalini kendilerinin

²⁰² Müftü Efendi’nin oğlu Lütfü Bey Tavas göçleri hususunda şunları yazmaktadır. “Pek az eşya ile erkenden Tavas’a doğru kabile hareket ediyordu. Kabile başında Müftü zade Kazım, Milli Polis Komiseri İbrahim, ben olduğumuz halde yola çıktık. Yollarda birçok Denizlili yaya, atlı, arabalı Tavas’a gidiyordu. 6 saatli mesafeyi 24 saatte gidebildik... Tavas kaza merkezi olan Yarengüme’ye girince doğru kaymakam Ali Rıza Bey’in evine gittim... Yüzlerce çoluk çocuk, ihtiyar, genç, kadın, erkek binaya ve bahçeye dağıldık. Birçoklarının yatağı yorganı yoktu... Denizli karışık bir halde idareyi tanzim edecek bir teşekkül yok, Seyfi Efendi’nin reisliğinde muvakkat bir hükümet teşkil edilmiş ve kendilerine iltihak etmesi için Müftü Efendi’ye bir tezkere de yazılmıştır... Müftü hem tehditler dolayısıyla hem de ailesinin halini kontrol etmek üzere Yarengüme’ye gelmiştir.” Lütfü MÜFTÜLER a. g. e., s. 23-24.

²⁰³ Lütfü MÜFTÜLER; a. g. e., s. 22.

yapabileceğini, aksi halde gönderdiği müfrezenin aksaklıklara sebep olabileceğini bildirmiştir. Ancak Demirci Efe bu teklifi kabul etmeyerek bu işi halletmek üzere müfreze göndereceği cevabını vermiştir. Bu sırada Lütfü Bey orada bulunan telgrafları incelediğini ve “toplara Hamidiye istikametine gönderildiği” bilgisinin yer aldığı bir telgrafı babasına gösterdiğini yazmaktadır. Böyle bir durumda düşman ile Denizli arasında hiçbir kuvvet kalmadığını düşünen Müftü Efendi “pekâlâ oğlum bu işi sen hallet” diyerek Demirci Efe’nin isteğine razı olmak zorunda kalmıştır²⁰⁴.

Anlaşıldığı üzere Müftü Efendi Demirci Efe’den öncelikle müfreze göndermesini değil, tren göndermesini istemiştir. Ancak Demirci Efe’nin ısrarları ve cephe ile ilgili aldığı bilgi sonucu Efe’nin teklifini kabul etmek zorunda kalmıştır. Bundan başka konuyla ilgili bilgi veren pek çok eserde Müftü Efendi’nin Demirci Efe’ye hitaben “Denizli’de Rumlar mühim ekseriyet teşkil etti. Geçen sene İslamlar aleyhinde Yunanlılarla beraber facialar yaratmışlardı. Şu halde Denizli’de kalan İslamların hayatı ve cephe kuvveti tehlikede kalacaktır. Hiç olmazsa erkeklerinin Denizli’den kaldırılarak içeriye gönderilmelerini İslam ahali namına rica ederim” şeklinde bir telgraf çektiği belirtilmektedir²⁰⁵.

b- Demirci Efe’nin Denizli’ye Müfreze Göndermesi

5 Temmuz 1920 akşamı Müftü Ahmet Hulusi Efendi, Demirci Mehmet Efe ile kurduğu muhabere de Rumların nakilleri hususunda yardım talebinde bulunmuştu. Demirci Efe nakil işini yapmak üzere müfreze göndereceğini bildirmiş ve 57. Tümen komutanı Şefik Bey’in de bilgisi dâhilinde Jandarma Yüzbaşı Rıfat ve Jandarma Teğmen Fazıl Beyler komutasında bir müfreze görevlendirmiştir²⁰⁶. Aynı zamanda Rumların tehcirinde kullanılmak üzere trenler hazırlatılarak İşletme Müdürü Eşref Bey ve askeri hat komiseri Teğmen Kemal Bey’e gereken emirler verilmiştir. Böylece Rumların nakli için gerekli hazırlık yapılmış ve Yüzbaşı Rıfat ve Teğmen Fazıl Beyler idaresindeki müfreze 6 Temmuz günü Denizli’ye ulaşmıştır. Öncelikle hükümet konağına giden Rıfat Bey, geliş sebeplerini mutasarrıf vekili Kahraman Seyfi Efendi’ye anlatmıştır. Ancak orada bazı kimseler “Rumların nakli halinde, Yunanlılar Denizli’ye geldikleri takdirde hicret etmeyecek olan İslam ahaliye zulüm işleyecekleri”nden

²⁰⁴ Lütfü MÜFTÜLER; a. g. e., s. 23.

²⁰⁵ BAYAR; a. g. e., C. 8, s. 6, TÜTENK; a. g. e., s. 42, KÖSTÜKLÜ; a. g. e., s. 177.

²⁰⁶ ATASE Arş: K: 1013 G: 155 Fh: 2.

bahsederek Rumların nakillerinden vazgeçmelerini istemiştir. Bunun üzerine Yüzbaşı Rıfat Bey elinde yeterli kuvvet bulunmadığını ve sıkıntılara sebep olabileceğini düşünerek Goncalı'da bulunan Demirci Efe ve 57. Tümen komutanı Şefik Bey'e bilgi vermiştir. Demirci Mehmet Efe ise aynı gün Sökeli Ali Efe'yi 30–40 kadar zeybek kızanı ile birlikte Denizli'ye göndererek Rumların nakli için görevlendirmiştir²⁰⁷. Tümen Komutanlığı da Dinar'da bulunan 12 kişilik jandarma müfrezesini Teğ. Şevki Bey idaresinde Denizli'ye getirtmiştir. Sökeli Ali Efe'nin Denizli'ye gelmesi ile birlikte Yzb. Rıfat Bey'e yapılan baskılar kendisine de yapılmıştır. Hicret Etmeyecek Ahalinin Hukukunu Muhafaza Cemiyeti üyesi olan Esat ve Gıyasi Efendi, Sökeli Ali Efe'ye müracaatta bulunarak Rumların nakillerinin Denizli'de kalan İslam ahali açısından kötü sonuçlar doğurabileceğini öne sürerek vazgeçmelerini istemiştir²⁰⁸. Hürriyet ve İtilafçılar tarafından kurulan Hicret Etmeyecek Ahalinin Hukukunu Muhafaza Cemiyeti üyelerinin isteği olan bu müracaatlara Sökeli Ali Efe itibar etmeyerek Rumların intikali için çalışmıştır. Sökeli Efe zeybekleri Rum mahallesine ve şehrin dört bir tarafına dağıtarak kadın, yaşlı ve çocuklar hariç olmak üzere pek çok Rum'u istasyonda bir araya getirerek yola çıkarmıştır.

2- Rumların İntikali

a- İntikal Sırasında Yaşananlar

Rumların nakli için görevlendirilen Sökeli Ali Efe Yunan kuvvetlerinin Denizli'yi işgal etmesi halinde, Rumların tehcirinin kötü sonuçlara sebep olabileceği ve İslam ahaliye zulüm edileceği düşüncelerine aldırış etmeyerek 6–7 Temmuz günü pek çok Rum'u trenlere bindirerek Eğirdir'e göndermiştir²⁰⁹. Ayrıca Denizlililerin bazı Rumları gizlediği ihbarının kendisine ulaşması üzerine, şehrin dört bir tarafında tellal bağırarak “bu tür harekette bulunanların cezalandırılacağını” bildirmiştir. Buna rağmen pek çok Rum'un gizlendiği belirlenmiş ve bunlara yardımcı olan bir Denizlili, Sökeli Ali Efe tarafından dövülerek tahkir edilmiştir. Yine Tavas'a gitmek üzere şehri terk eden İslam ahali bazı zeybekler tarafından çamlık mevkiinde önleri kesilerek soyulmuştur. Kilisli Murat Bey'in kızanları da 7 Temmuz günü Çaybaşı mahallesindeki

²⁰⁷ ATASE Arş; K: 680 G: 129 Fh: 3.

²⁰⁸ BAYAR; a. g. e., C. 8, s. 6, AYDINEL; a. g. e., s. 347, KÖSTÜKLÜ; a. g. e., s. 183.

²⁰⁹ ATASE Arş; K: 682 G: 111 Fh: 1, BOA DH-KMS: D: 52–5, B: 80–2.

Külahçı Ahmet Ağa ve Değirmenci Sadık Bey'in evlerini basmıştır²¹⁰. Zeybeklerin bu tür davranışları ile korkuya kapılan halk Rumların tehciri meselesinden rahatsız olmaya başlamıştır. Yine “Yunanlılar Çal tarafından Denizli'ye ilerliyorlar, Denizli'ye girecekler, Tümen ve karargâhı Tavas'a çekilmiş” söylentisinin ahali arasında dolaşması heyecana sebep olmuş ve pek çok Denizlili şehri terk etmeye başlamıştır. 7 Temmuz'da Askerlik Şubesi Başkanı Tevfik Bey'in 12. Kolordu Komutanlığı'na gönderdiği bir şifrede “efelerin davranışları ve hıristiyanları sevklerinin İslam ahaliyi rencide ettiği ve umumi bir heyecana sebep olacağı” bahsedilerek Denizli'deki mevcut durum izah edilmeye çalışılmıştır²¹¹.

b- Sökeli Ali Efe Hakkındaki Şikayetler

Rumların tehcir edildiği 6–7 Temmuz günleri gerek zeybeklerin keyfi davranışları gerekse Yunan kuvvetlerinin yaklaştığı ve şehri işgal edeceği söylentileri mevcut paniği artırmıştır. Denizlililer yanlarına aldıkları bir kaç parça eşya ile şehri terk ederek Tavas istikametinde göçe başlamıştır. Konuyla ilgili bilgi veren yerel yazarların “zeybeklerin soygun şehirde yaptıkları ve göçe zorladıkları ahalinin önünü keserek gasp ettikleri”²¹² bilgilerinin yanı sıra Hürriyet ve İtilafçıların tutumları da incelenmelidir. Hicret Etmeyecek Ahalinin Hukukunu Muhafaza Cemiyeti üyesi olan bu kişiler, şehrin işgal edileceği söylentisini ve zeybeklerin münferit olaylarını fırsat bilerek ahaliyi Kuva-yı Milliyecilere ve zeybeklere karşı kışkırtmaya çalışmıştır. 8 Temmuz'da Sökeli Ali Efe'nin pusuya düşürülerek öldürülmesi ve bu kişilerin Kuva-yı Milliye aleyhtarlığını açıkça dile getirmeleri bütün bunları doğrular niteliktedir.

Sökeli Ali Efe'ye baskı kurarak Rumların tehcirinden vazgeçilmesini isteyen Hürriyet ve İtilafçılar, daha sonrada Demirci Mehmet Efe ve Tümen Komutanı Şefik Bey'e müracaatta bulunarak bu isteklerini yenilemişlerdir. Askerlik. Şubesi Başkanı Tevfik Bey'in 12. Kolordu Komutanlığı'na 7 Temmuz'da Denizli'deki mevcut durumu bildirdiği şifresinden başka, aynı gün 57. Kümen Komutanlığı'na “Rumların nakilleri siyaseten zararlı olacağından ve diğer cephelerde böyle bir muamele olmadığından Rumların dâhili gönderilmesinden sarf-ı nazar olunması” şeklinde bir telgraf çekmiştir. Tümen Komutanlığı ise “bu tür milli meselelere sizin karışmamanızı

²¹⁰ TÜTENK; e. g. e., s. 43, TOKER; **Kuvayı Milliye**, s. 76.

²¹¹ ATASE Arş; K: 785 G: 6 Fh: 32–1.

²¹² Lütfü MÜFTÜLER; a. g. e. s. 24, TÜTENK; e. g. e., s. 43-44, TOKER; **Kuvayı Milliye**, s. 76.

rica ediyorum” cevabını vermiştir²¹³. Bundan başka Tevfik Bey Demirci Efe’ye bir telgraf çekerek “buraya gönderdiğiniz zeybekler halkın, ırzına tecavüz ediyorlar, bir hadise çıkacağını arz ederim” demiştir. Bu telgraftan bir süre sonra da Hicret Etmeyecek Ahalinin Hukukunu Muhafaza Cemiyeti üyelerinin imzasını taşıyan bir telgraf Demirci Efe’ye hitaben çekilmiş ve bu telgrafta “gönderdiğiniz zeybekler halkın, ırzına tecavüz etmekte olduklarından vukua gelecek hadisenin size raci olacağını beyan ediyoruz” deniliyordu²¹⁴. Mutasarrıf vekili Kahraman Seyfi Efendi ile birlikte cemiyetin 9 üyesinin imzasını taşıyan bu telgraf Demirci Efe’yi tehdit eder mahiyetteydi. Denizlililerin bu tür şikâyetleri üzerine Demirci Efe, Sökeli Ali Efe’yi telgraf başına çağırarak Goncalı’ya dönmesi emrini vermiştir.

3- Demirci Efe ile Sökeli Ali Efe Arasındaki Muhabere

Denizlililerin Sökeli Ali Efe kızanlarından şikâyetçi olmaları ve bazı kimselerin Rumların nakline karşı olmaları, Denizli’de bulunan Rumların tehciri meselesini güçleştirmiştir. Askerlik Şubesi Bşk. Tevfik Bey’in 57. Tümen’e çektiği telgrafta Rumların tehcirinden vazgeçilmesini istemesi ve Demirci Efe’ye çektiği telgrafta tehcirin kötü sonuçlara sebep olacağını, zeybeklerin halkı rahatsız ettiğini bildirmesi Demirci Efe’yi tedirgin etmiştir. Yine Hicret Etmeyecek Ahaliyi Muhafaza Cemiyeti üyelerinin Demirci Efe’yi hedef alan telgrafı üzerine Demirci Efe, Sökeli Ali Efe’yi telgraf başına çağırarak muhabere kurmak istemiştir. Haberi alan Sökeli Efe telgrafhaneye gitmek üzere Çatalçeşme’den Delikliçınar’a doğru yürümeye başlamıştır. Meserret kiraathanesinin önünde toplanan halk, Sökeli’nin önünü keserek öfke dolu sözler söylemiştir. Yine Çaybaşı, Kayalık ve Saltak mahallesinden telgrafhaneye gitmek isteyen bazı zeybeklerin önü kesilerek silahları ve değerle eşyaları alınmıştır²¹⁵. Bütün bunlara rağmen telgrafhaneye ulaşan Sökeli Ali Efe, Goncalı’da bulunan Demirci Efe ile muhabere kurmuştur.

Olayların seyri dikkate alındığında 8 Temmuz sabahı gerçekleşen bu muhabere de Demirci Efe, Sökeli Ali Efe’ye hitaben “ben sizi oraya milletin malına, ırzına dokunmak için mi gönderdim, bunları kim işlediyse senden isterim” şeklinde telgraf çekmiştir. Sökeli Efe de “milletin malına, ırzına dokunanın, sana sormadan

²¹³ BAYAR; a. g. e., C. 8, s. 7.

²¹⁴ AKER; a. g. e., C. 3, s. 197, BAYAR; a. g. e., C. 8, s. 7.

²¹⁵ TÜTENK; a. g. e., s. 44.

kafasına sıkıyı ben çekerim. Bunu kim söyledi ise gelsin bana söylesin. Bu yalandır. Yalnız dün Kilisli Murat Bey'in kızanlarından bir iki kişi istasyonda Rum kadınlarından birisinin parasını almışlar, onları istedim gizlenmişler, daha gelmediler” cevabını vermiştir. Aralarında sert bir şekilde geçen bu konuşmadan sonra Demirci Efe, Sökeli'ye “Rumların tehcirinden vazgeçerek derhal Denizli'ye dönmesi” emrini vermiştir²¹⁶.

4- Sökeli Ali Efe'nin Pusuya Düşürülmesi

8 Temmuz sabahı Demirci Mehmet Efe'nin telgraf vasıtası ile Sökeli Efe'yi Goncalı'ya çağırması üzerine Sökeli ve kızanları hükümet binası önünde toplanarak istasyona doğru yürümeye başlamıştır. Bu sırada istasyon caddesi üzerinde İbrahim Namık Bey²¹⁷ öncülüğünde toplanan pek çok silahlı kişi “artık bu millet ne Kuva-yı Milliye ne de zabıt görmek ister, bunlar def olup gitsinler” diye bağırmağa başlamıştır. Öfkeli kalabalığın arasından istasyona doğru yürüyen Sökeli Müfrezesi, rejî dairesi önüne geldiğinde kalabalık arasından birkaç kişi çıkararak Sökeli Ali Efe'ye “eğer siz bir fenalığa meydan vermek istemezseniz elinizde olan eslihayı teslim ediniz. Biz sizinle beraber istasyona kadar geleceğiz, orada size eslihanızı teslim ederiz” demiştir²¹⁸. Bunun üzerine zeybekler silahlarını teslim ederek yürümeye devam etmişler, ancak Tabakhane sokağına gelindiğinde önce bir bina penceresinden, akabinde de orada bulunan kalabalık arasından ateş açılmıştır²¹⁹. Sökeli Ali Efe, Hacı Mustafa ve İsmail adındaki zeybekler ölmüş, Mehmet, Mustafa ve Bahri adındaki zeybekler ile Jandarma Teğmen Fazıl Bey ise yaralı olarak kurtulmuştur. Daha sonra İbrahim Namık, Mutasarrıf vekili Kahraman Seyfi, Müdde-i Umumi Abidin, Ali Bey oğlu Nuri Efendi ve bazı kişiler hükümet binasına gelmiştir. Bu kişiler burada bulunanlara “Efendiler çekilmeyiniz, millet istediğini yapmaya muktedirdir. Biz artık Kuva-yı Milliye vs.

²¹⁶ AKER; a. g. e., C. 3, s. 198, BAYAR; a. g. e., C. 8, s. 8.

²¹⁷ Şefik AKER Denizli eski tabur komutanı olan Kuva-yı Milliye için hiç çalışmamış olduğunu ve Hürriyet ve İtilafçı olduğu gerekçesi ile İttihat ve Terakki Partisi tarafından emekliye sevk edildiğini işittiğini yazmaktadır. AKER; a. g. e., C. 3, s. 202.

²¹⁸ Ş. AKER bu teklifi abani sarıklı, iri yarı ve sakallı bir kişinin yaptığını, Sökeli Efe'nin de “ahaliye fenalık yapmaya sebep ne imiş? Biz kime fenalık yapmışız? Fenalık yapan oldu ise şimdi gösteriniz” şemlinde cevap verdiğini yazmaktadır. AKER; a. g. e., C. 3, s. 212.

²¹⁹ BOA DH-KMS: D: 52-5, B: 80-2.

bıktık. Her ne olursa olsun, her kim gelirse gelsin sokak ortasında gebertip leşini köpeklere yedireceğiz” diyerek halkı cesaretlendirmeye çalışmışlardır²²⁰.

Görüldüğü üzere yukarıda ismi geçen şahıslar Sökeli'nin öldürülmesi olayında yer almış, halkı zeybeklere karşı kışkırtmışlardır. Yine müfrezenin silahlarının alınması ve daha sonra ateşe tutulması da planlı bir hareket olduğunu göstermektedir. Olaydan kurtularak Muğla'ya giden Jandarma Yüzbaşı Rıfat Bey'in verdiği bilgilerde bütün bunları doğrulamaktadır. Süreyya Örgeevren eserinde kendisinin Muğla'da bulunduğu sırada, beraberinde Mutasarrıf Müştak Bey ve Hamdi Bey olduğu halde olayı Jandarma Yüzbaşı Rıfat Bey'den öğrendiğini ve Rıfat Bey'in “Sökeli, Demirci'nin verdiği vazifeyi bitirdi. Hükümet önüne geldiğimiz zaman makama uğrayacaktık. Halk orada burada toplanmıştı... Sökeli ile yukarı çıktık. Dönüşte Ali Efe'den silahların Denizli'de kurulan yeni milli ve mahalli teşkilata bırakılmasını rica ettiler. Efe evvela tereddüt etti, sonra -efe siz yine bulursunuz Demirci Efe'nin ve fırkanın elinde silah çoktur, düşman şehre taarruz ederse biz müdafaa edeceğiz- diye rica da ısrar gösterilince Sökeli Ali Efe benim de tasvibimle muvaffak etti... Kızanların içlerinden biri -efe zeybek kızanı silahını verir mi- diye itiraz edecek olduysa da efe emrini tekrarlayınca kızanlar silahlarını hükümet avlusu duvarına dayayıp bıraktılar, artık oradan ayrılacaktık derken oradan buradan silahlar patlamaya başladı. Ortalık karıştı. Efe vurulmuştu... Sonra bu vakayı duyan Demirci Efe Denizli'ye gelerek Sökeli Efe'nin intikamını almak için –bir katliam- yapmış... O sıra ben Denizli'den ayrılmıştım. Yolda bu haberi aldım” bilgisini verdiğini yazmaktadır²²¹.

C- DEMİRCİ EFE'NİN DENİZLİ BASKINI

1- Demirci Efe'nin Denizli'ye Gelişi

8 Temmuz sabahı Sökeli Ali Efe'nin Goncalı'ya dönmek üzere istasyona doğru ilerlediği sırada pusuya düşürülerek öldürülmesinden sonra Askerlik Şubesi Başkanı Tevfik Bey, 57. Tümen Komutanlığı'na bir telgraf çekmiştir. Tevfik Bey telgrafında, akşam saatlerinde çekmiş olduğu telgrafa atıfta bulunarak “vuku bulacağımı gece arz ettiğim müessif hadise vukua geldi” diyordu²²². Tafsilatı hakkında bilgi bulunmayan bu telgraf hemen Demirci Efe'ye gösterilmemiş olmasına rağmen, Efe

²²⁰ KÖSTÜKLÜ; a. g. e., s. 185.

²²¹ ÖRGEEVREN; a. g. e., s. 28.

²²² AYDINEL; a. g. e., s. 348, TÜTENK; a. g. e., s. 45.

haberi almakta gecikmemiştir. Goncalı istasyonunda bir ağacın altında Şefik Bey ile birlikte sabah kahvesi içmekte olan Demirci Efe, Denizli'deki hadiseden kurtularak gelen iki zeybek kızanından bilgi almıştır²²³. Bunun üzerine Demirci Efe Denizli'ye gitmek üzere derhal yola çıkmıştır. Şefik Bey'de yerini topçu komutanı Binbaşı Hakkı Bey'e bırakarak Demirci Efe'nin yanında yer almıştır²²⁴. Goncalı'ya yeni gelmiş olan Dinarlı Jandarma Teğmen Şevki Bey, 175. Alay komutanı Şerafeddin Bey, Teğmen Hüseyin Bey ve pek çok kızanda Demirci Efe ile birlikte hareket etmiştir²²⁵. Tren Denizli'ye yaklaştığı sırada Eskihisar mevkiinde, ağaçlar arasında şüpheli şahısların görülmesi üzerine Şefik Bey treni durdurmuş ve yürüyüş tertibatı alarak yola devam etmiştir. İstasyona gelindiğinde ise iki ray üzerinde 9 teneke kapalı kutudan ibaret patlayıcı madde tespit edilmiştir. Bu sırada ağaçlar arasında saklanan bir kişi alınmış ve elindeki silahın Sökeli Efe ile beraber bulunan Kara Mustafa'ya ait olduğunun görülmesi üzerine kızanlar tarafından bıçaklanarak öldürülmüştür²²⁶.

Demirci Efe olaydan sonra Denizli'ye gelen Sındırgılı Süreyya Bey'e Denizli'ye gelişini anlatırken Denizlililerin kendisini karşılamadığını ve düşmanca tavır takındıklarını belirtmiştir²²⁷.

2- Denizli İstasyonunda Yaşananlar

Demirci Efe müfrezesinin Denizli istasyonuna gelmesinden sonra Albay Şefik Bey, Teğmen Şevki Bey'e jandarma erlerini alarak hükümet dairesine gitmelerini, asayişini temin etmelerini ve mutasarrıf vekili ile jandarma komutanını istasyona göndermesi emrini vermiştir. Şefik Bey'in bu davranışı Demirci Efe'nin şehre girmekte

²²³ Şefik Aker kızanların gelişi ile ilgili "silahı ve cephanesi olmayan bir kızan geldi ve telaşla "Efem... Millet... Bizi kırıyor" dedi. Demirci "İmansızlar! Milletin malına, ırzına dokunursunuz ha" diyerek kızanın üzerine yürüdü. Bu sırada zeybek elbiseli, ancak Nazilli zenginlerinden olan bir gönüllü "Efe sen bana inan, kızanların hiç birisinin kabahati yok, bu haber yalandır, işte aznavurluk var" diyerek devam etti. "Buraya yanınıza gelmek için telgrafhaneden Sökeli ile çıktık, onbeş kadar kızanla geliyorduk. Elimizdeki silahları istediler, tek bir fenalık olmasın diye verdik. Yürürken üzerimize ateş ettiler. Kim vuruldu, kim kaldı bilmiyoruz. Biz bahçelere saptık kurtulduk, geldik. Arkadaşlar ne oldu bilmiyoruz" şeklindeki konuşmaları vermektedir. AKER; a. g. e., C. 3, s. 199.

²²⁴ BOA DH-KMS: D: 52-5, B: 80-3.

²²⁵ ATASE Arş; K: 2490 G: 122 Fh: 5-10.

²²⁶ AKER; a. g. e., C. 3, s. 213.

²²⁷ Demirci Efe "Fırka kumandanı Miralay Şefik Bey'i de alarak işi anlamak üzere Goncalı'dan Denizli'ye geldim. İstasyonda kimseler yoktu. Sanki düşman kumandanı geliyormuş gibi. Her vakit buruya gelirken beni istasyonda karşılayanlardan şimdi kimse görünmüyordu" sözleri ile gelişini anlatmıştır. ÖRGEEVREN; a. g. e., s. 57.

tereddüt ettiğini gösteriyor ki bazı kaynaklarda bunu doğrulamaktadır²²⁸. Teğmen Şevki Bey müfrezesi hükümet konağına gitmek üzere hastane istikametinde ilerlediği sırada kısa süreli ateşe tutulması üzerine Şefik Bey o civarda arama yaptırmıştır. Neticede Ödemiş göçmenlerden olduğunu, istasyonda kahve yapıp sattığını söyleyen bir kişi alınarak sorguya çekilmiştir. Eli silahlı sopalı 500 kadar kişinin istasyona geldiğini, istasyon memurunu tevkif ettiklerini, şimendifer yaklaşınca hepsinin kaçtığını ve Sökeli ile bazı kızanların öldürüldüğünü işittiğini söylemiştir. Demirci Efe'nin bu bilgileri aldığı sırada istasyon memuru ve Aydınlı Ahmet Efendi isminde bir şahıs gelerek olayla ilgili daha fazla bilgi vermiştir. Bu şahıslar "Silahlı bir kalabalık istasyona geldiler, gelenler pencerelerden istasyon binası içine tüfenk sıktılar. Goncalı'ya haber verdi diye istasyon memurunu ve Demirci'nin adamı diye yanındakini tevkif ettiler. Bundan sonra da geliyorlar diye bir takımları savuşmaya başladı, bir takımları da "Demirci'nin eli kolu Sökeliydi, kaçmayın" diyerek engel olmaya çalıştı... İbrahim Namık kaçanları men edemedi" şeklinde bilgi vermişlerdir²²⁹.

Denizli istasyonunda Sökeli Ali Efe'nin bazı zeybekleri ile birlikte öldürüldüğü haberini alan Demirci Efe ve kızanlar, intikam alacaklarına dair yeminler ederek korkunç sözler söylemeye başlamıştır. Sökeli Efe ve kızanların cesetlerinin istasyona getirilmesi ile iyice hiddetlenen zeybekler, takviye kuvvet isteyerek Denizli'yi yakmayı planlamışlardır. Demirci Efe geldiği tren ile bazı zeybekleri Sarayköy'e göndererek burada bulunan atlıların derhal gelmesi emrini vermiştir. Yunan kuvvetlerinin yaklaştığını, Sarayköy'deki atlıların geri çekilmesinin zararlı olacağını düşünen Şefik Bey, Demirci'yi bu hareketinden vazgeçirmeye çalışmasına rağmen başarılı olamamıştır. Aynı zamanda Demirci Efe, Goncalı'ya da haber göndererek takviye kuvvet istemiştir.

Demirci Efe ve kızanların Denizli'de katliam yapmak üzere hazırlıklara başladığı sırada Askerlik Şubesi Başkanı Tevfik Bey ve Binbaşı Hamdi Bey istasyona gelmiştir. Mutasarrıf vekili ve jandarma komutanının çağrılmış olmasına rağmen Tevfik

²²⁸ Lütfü Müftüler eserinde Demirci şehre giremediğini, Teğmen Şevki Bey'i gönderdiğini, Şevki Bey'in de asayiş temin etmek üzere geldiğini söyleyerek halkı kandırdığını ve Demirci'yi çağırdığını yazmaktadır. Yine Demirci Efe'nin, istasyonda Kuvva-yı Milliye'nin unlarını sevk etmekte olan Karabacak oğlu Kadri'yi ve kendisini karşılamak üzere istasyona gelen Albay Tevfik Bey'i, bundan sonra da şehre girerek pek çok Denizliliyi öldürdüğünü yazmaktadır. Lütfü MÜFTÜLER; a. g. e., s. 25.

Ayrıca Demirci Efe, Süreyya Bey'e öncelikle şehre girmedeğini, Teğmen Şevki Bey'i gönderdiğini anlatmıştır. ÖRGEEVREN; a. g. e., s. 57.

²²⁹ AKER; a. g. e., C. 3, s. 214.

Bey'in gelmesi beklenmedik bir harekete sebep olmuştur. Orada bulunan, olaydan yaralı olarak kurtulan kızanların Tevfik Bey'i suçlu göstererek "isteseydi önlerdi" gibi sözler söylemeleri üzerine Tevfik Bey öldürülmüştür²³⁰. Tevfik Bey'in ölüm haberi 12 Temmuz'da Askerlik Şubesi Başkanı Vekili Nüzhet Bey tarafından 12 Kor. Komutanlığı'na "Sekiz Temmuz Perşembe günü saat 1.00 sonrada Miralay Tevfik Bey, Demirci Efe tarafından şehid edildi" telgrafı ile bildirilmiştir²³¹.

3- Demirci Efe'nin Denizli'de Yaptığı Katliamlar

8 Temmuz günü Demirci ile birlikte Denizli'ye gelen Teğmen Şevki Bey, hükümet konağına giderek asayişini temine geldiği gerekçesi ile kalabalığı dağıtmıştır. Aynı saatlerde istasyonda bulunan Demirci Efe ve kızanlar, Sökeli'nin öldürülmesi ile ilgili bilgi almışlar ve bu sırada Askerlik Şubesi Başkanı Tevfik Bey öldürülmüştür. Yine o sırada istasyonda bulunan Karabacak oğlu Kadri de kızanlar tarafından öldürülmüştür²³². Denizlililerden intikam alacağını belirten Demirci Efe, Sarayköy'deki atlı birlikleri Denizli'ye çağırdığı gibi, Goncalı'dan da bir bölük asker getirmiştir. Daha sonra hükümet konağına giden zeybekler, belediye gazhanesinde depo edilmiş olan gaz tenekelerini çıkartarak şehri yakmaya kalkışmışlardır. Diğer taraftan Demirci Efe, 9 Temmuz günü olayın suçlularını tespit etmek amacıyla mahalle muhtarlarını getirterek sorguya çekmiştir. Şehir içine dağılan kızanlar ise 200 kadar Denizliliyi hükümet konağının karşısındaki evin bahçesine toplamış ve tek tek gözden geçirerek yaralı kızanların "bu da işe karışmıştı" dedikleri öldürülmüştür²³³. Böylece Mutasarrıf vekili Kahraman Seyfi, Dalamanlı oğlu Şükrü ve kardeşi Ahmet, Hoca Esat

²³⁰ Tevfik Bey'in öldürülmesi ile ilgili Lütfü Müftüler (a. g. e., s. 25), Tütenk (a. g. e., s. 46), Toker (Kuvayı Milliye, s. 78) gibi yazarlar, Tevfik Bey'in istasyona Demirci'yi karşılamak üzere gittiğini ve bizzat Efe tarafından öldürüldüğünü yazmaktadırlar.

Şefik Aker ise "Geride bulunduğum için Hamdi Bey'i mi, Tevfik Bey'i mi, her ikisini mi vurduklarını anlayamadığım bu anda, bir durun sesini çıkardığımı hatırlıyorum. Fakat bir saniye de Tevfik Bey şehit edilmiş bulunuyordu" ifadelerini kullanarak Tevfik Bey'in kim tarafından vurulduğunu belirtmemiştir.

Ayrıca Şefik Aker, Hamdi Bey ve Tevfik Bey'in gelmelerini ve Demirci Efe ile kızanların diyaloglarını anlatırken Tevfik Bey'i istasyonda gördüğü anda içinden "ah be arkadaş seni kim çağırdı da geldin" yazmaktadır. Yine Demirci'nin "ule bu da var mı idi" diyerek Hamdi Bey'i gösterdiğini, yaralı kızanın ise "efe beni ölümden o kurtardı, bana millet... Kendimi kurtarmak için (Tevfik Bey'i göstererek) bunun kucağına atıldım. İki defa beni kaktı ve bana vuranlara "ulen bir fişenge mi acıyorsunuz" dedi. Bunun üzerine (Hamdi Bey'i göstererek) onun kucağına atıldım. Bu adam beni kurtardı" şeklindeki Demirci Efe ve kızanların diyaloglarını kaydetmiştir. AKER; a. g. e., C. 3, s. 214.

²³¹ ATASE Arş; K: 787 G: 12 Fh: 18.

²³² BOA DH-KMS: D: 52-5, B: 80-4.

²³³ BAYAR; a. g. e., C. 8, s. 14, TÜTENK; a.g.e., s. 60.

Efendi, Mevlüt Hoca ve Saraç oğlu Salih gibi Hicret Etmeyecek Ahalinin Hukukunu Muhafaza Cemiyeti üyeleri ile pek çok Denizlili öldürülmüştür. Sökeli'nin öldürülmesi olayında başı çektiği bilinen, halkı zeybeklere karşı kışkırtan İbrahim Namık ise ele geçirilememiştir²³⁴.

Zeybeklerin Denizli'de yaptığı bu katliam sonucu olayla ilgisi olan veya olmayan pek çok Denizlili öldürülmüştür. Kaynaklar arasında itilaf olmasına rağmen sayısının 60 civarında olduğunu tespit edebildiğimiz öldürülenlerden bazılarının isimleri şöyledir²³⁵.

Ask. Şb. Bşk. Tevfik Bey
Mutasarrıf Vekili Kahraman Seyfi
Müddei umumi Muharrem
Saraç oğlu Salih
Hoca Esat Efendi
Kırfes oğlu Şakir
Karabacak oğlu Kadri
Dalamanlı oğlu Şükrü
Dalamanlı oğlu Ahmet
Hacı Yusuf oğlu İbrahim
Jandarma Şerbetçi oğlu Ahmet
Jandarma Acıpayamlı oğlu Mehmet
Teğmen Erzurumlu oğlu Mustafa
Naib oğlu Tevfik
Abalı oğlu Mustafa
Süpürgeci oğlu Mehmet
İmam Kapıkıran oğlu Nuri
İmam Mevlüt
Eczacı Hacı
Pelitlibağ Mahallesinden Emir Ayşe ve torunu
Kayalı oğlu Kazım

²³⁴ ATASE Arş; K: 2490 G: 122 Fh: 5-1.

²³⁵ Lütfü Müftüler (a. g. e., s. 26) 54 kişi, Tokar (Kuvayı Milliye, s. 78) ve Tütenk (a. g. e., s. 61) 60 kişi, Aker (a. g. e., C. 3, s. 214) 20 kişi, Köstüklü ise (a. g. e., s. 186) 68 kişi olarak vermektedir.

4- Demirci Efe'nin Sakinleştirilmesi

Demirci Efe ve kızanların Denizli'de pek çok insanı öldürdüğü ve şehri ateşe vermek üzere hazırlıklar yaptığı sırada, o güne kadar şehri terk etmeyen pek çok Denizlili korkuya kapılarak şehri terk etmeye başlamıştır. Yunan kuvvetlerinin yaklaştığı, şehrin işgal edileceği korkusu ve şehirdeki azınlıkların olumsuz tavırları zaten pek çok kişinin göç etmesine sebep olmuştu. Böyle bir dönemde Demirci Efe'nin de Sökeli'nin öldürülmesini bahane göstererek Denizlililerden intikam almaya kalkışması halkın şehri boşaltmasına sebep oluyordu. Olayın bu boyutlara vardığını ve Denizlilerin zulme tabi tutulduğunu öğrenen Sarayköylü Şeyh Tahir Efendi Denizli'ye gelerek Demirci Efe'yi hareketinden vazgeçirmek istemiştir. Efe şehri yakacağına dair yemin ettiğini söylemesi üzerine ise şehrin mezarlığının ateşe verilmesi gibi bir formül düşünülmüştür. Netice de gaz tenekeleri Büyük mezarlığa nakledilerek ağaçlar ateşe verilmiştir²³⁶.

Demirci Efe'nin sakinleştirilmesi ile ilgili yukarıdaki bilgilerden başka Süreyya Örgüevren'de eserinde Efe'yi kendisinin yatıştırdığını ve 9 kişi haricindeki bütün Denizlilileri affetmesini rica ettiğini belirtmektedir. Buna göre Demirci Efe; İhtiyat zabiti Hacı Fevzi oğlu Ali Rıza, İhtiyat zabiti Hacı Halil İbrahim oğlu Rüştü, Tüccar Nuri, Bel. Bşk. Hacı Tevfik, Müftü Efendi oğlu Fevzi, Odabaşı oğlu Halil, Bekir oğlu Ali, Lebib oğlu Ahmet ve İbrahim Namık haricindeki Denizlilileri affettiğini bildirdiği bir beyannameyi 15 Temmuz'da iki nüsha hazırlatarak bir nüshasını Süreyya Bey'e vermiştir²³⁷. Ayrıca Demirci Efe Süreyya Bey'in kazalara giderek olayı anlatmak ve Denizlilileri şehre geri çağırmak istemesi üzerine ikinci bir beyanname hazırlatmıştır. Süreyya Bey 15 Temmuz tarihli bu vesikayı alarak bir gün sonra Tavas' gitmek üzere yola çıkmıştır. Yol üzerinde uğradığı yerlerde ve Tavas'ta olayla ilgili bilgi veren

²³⁶ Celal BAYAR, Sarayköylü Tahir Efendi ile Demirci Efe arasındaki konuşmayı şu şekilde vermektedir.

Tahir Efendi; "Seni din namına, Allahın emrine yerine getirmeye davet ediyorum. Yaptığın Cenab-ı Hakkın rızasına aykırıdır. Fazla oluyorsun"

Demirci Efe, "Şeyh Efendi ben yeminimi yerine getirmek isterim. Şehri yakmaya, Denizlilileri cezalandırmaya yemin etmişim"

Tahir Efendi, "Oğlum şeriatla zorluk yoktur. Her şeyin kolayı bulunur. Denizli'nin Mezarlığı da şehir sayılır. Oranın sakinleri şehirde bulunanlardan çoktur. Burasını ateşlediğiniz takdirde yemininiz yerine getirilmiş olur" BAYAR; a. g. e., C. 8, s. 15.

Bu konuşmadan sonra Demirci Efe'nin hareketinden vazgeçtiği ve mezarlığın ateşe verildiği belirtilmektedir. Bu bilgileri Lütfü Müftüler (a. g. e., s. 26) ve Tütenk'de (a. g. e., s. 46) teyit etmektedir.

²³⁷ Bu beyanname için bkz. ÖRGEEVREN; a. g. e., s. 65.

Süreyya Bey, Demirci Efe'nin Denizlilileri affettiğini bildirir beyannameyi de göstererek ahaliyi dönmeleri için ikna etmeye çalışmıştır²³⁸.

²³⁸ Demirci Efe'nin mührünü taşıyan bu beyanname de "Aydın Sulh Hâkimi Süreyya Bey halkı irşat ve İtalya sahası işgalindeki vakaya ait izahat vermek üzere kazalara gönderilmiş olmakla hakkında teshilat ibrazı zmnında iş bu vesika ita kılındı" ifadeleri kullanılmıştır. ÖRGEEVREN; a. g. e., s. 61-62.

Dördüncü Bölüm

DENİZLİ OLAYI'NIN SONUÇLARI VE TAHLİLİ

A- DENİZLİ OLAYI'NIN SONRASI

Yuna işgalinin ilerlediği bir dönemde Denizli'de bulunan Rumların tehciri meselesi ile ilgilenen Sökeli Ali Efe'nin öldürülmesi üzerine Demirci Efe, pek çok Denizlilinin canına kıymıştır. 8 Temmuz 1920 günü öğle saatlerinin de Denizli'ye gelerek daha Denizli istasyonunda başlattığı bu vahşet iki gün sürmüştür. Askerlik Şubesi Başkanı Tevfik Bey, Mutasarrıf Vekili Kahraman Seyfi Efendi başta olmak üzere pek çok eşraf öldürülmüştür²³⁹. Denizli'deki hadiseyi haber alarak Denizli'ye gelen Sarayköylü Şeyh Tahir Efendi'nin telkinleri ile Demirci Efe sakinleştirilerek olay son bulmuştur. 10 Temmuz günü ise Şefik Bey'in tavsiyesi ile Demirci Efe ve beraberindekiler önce Goncalı, oradan da Dinar, Isparta ve Eğirdir taraflarına 4 günlük bir seyahat gerçekleştirmiştir. Şehrin asayişinin sağlanması içinde Menzilci Mehmet Efe inzibat memuru olarak tayin edilmiştir²⁴⁰. Bu seyahat, hadisenin son bulması ve Denizlililerin rahat bir nefes alması açısından yerinde bir karar olmuştur.

Demirci Efe 14 Temmuz günü tekrar Denizli'ye dönmüş ve Denizli'de bulunan Aydın Sulh Hâkimi Süreyya Bey'in isteği üzerine kendisine 9 kişi haricinde bütün Denizlilileri affettiğini bildirir bir beyanname vererek Tavas ve çevre kazalara göndermiştir. Bu beyannameye göre Demirci efe korkuya kapılarak şehri terk eden Denizlililerin dönmesini istemiştir²⁴¹. Bundan sonra Demirci Efe, Jandarma Tabur Komutanı Hamdi Bey'i mutasarrıf vekili olarak tayin ederek Denizli'de geçici bir hükümet kurmuştur. Bu hükümet Muhasebe Müdür vekili Hüseyin Bey, Muamelat Müdürü İrfan Bey, Ambar Memuru Sarayköylü Şeyh Tahir Efendi'nin damadı Mehmet Bey Meclis-i İdare kâtibi Cevdet Efendi görevlendirilmiştir. Geçici hükümet olarak isimlendirebileceğimiz bu heyet asayişin temini, göçmenlerin iaşesi gibi işlerle meşgul olmuştur. Böylece heyet görevine 29 Temmuz'da Nazmi Bey'in Denizli'ye 57. Tümen Kumandanı ve mutasarrıf vekili olarak tayin edilmesine kadar devam etmiştir²⁴².

²³⁹ BOA DH-KMS: D: 52-5, B: 80-4.

²⁴⁰ TOKER; **Kuvayı Milliye**, s. 79.

²⁴¹ Bu konu "Demirci Efe'nin sakinleştirilmesi" bahsinde işlenmiştir. Bkz. s. 67.

²⁴² BAYAR; a. g. e., C. 8, s. 16, AYDINEL; a. g. e., s. 352.

1- Olayı Araştırmak Üzere Kurulan Komisyonun Raporu

Denizli'deki faciadan hemen sonra 12. Kolordu Komutanı Fahrettin Bey, olayı yerinde incelemek üzere önce otomobil ile Afyonkarahisar'dan Dinar'a, oradan da trenle Denizli'ye gelmiştir. Denizli istasyonunda Demirci Efe ve halk tarafından karşılanan Fahrettin Bey, Demirci Efe'nin ikametinde misafir edilmiştir. Demirci Efe, Yunan kuvvetlerinin Sarayköy önlerine kadar ilerlemelerine cephe gerisindeki hainlerin sebep olduğunu ve bunların temizlenmiş olmalarının cepheyi güçlendireceğini söyleyerek Denizli'deki faciayla ilgili kendini savunmuştur. Fahrettin Bey ise olayı pek önemsememiş gibi davranarak Demirci'ni tepkisini çekmek istememiştir²⁴³.

Fahrettin Bey'in ziyaretinden sonra Binbaşı Ali Şevki Bey başkanlığında 5 üyeden oluşan bir komisyon kurulmuştur. Komisyon Denizli'deki olayla ilgili bir rapor hazırlayarak 12 Ağustos 1920 tarihinde raporunu Denizli mutasarrıf vekili ve 57. Tümen Komutanı olarak atanan Nazmi Bey'e takdim etmiştir. Komisyonun raporunda Hürriyet ve İtilafçı olduğu bilinen Dalamanlı oğlu Şükrü ve kardeşi Ahmet, Hoca Esat Efendi, Mevlüd Hoca, Odabaşı oğlu Halis, Saraç oğlu Salih, Gıyasettin Efendi ve kardeşi, Nakip Hoca, Belediye Başkanı Tevfik Bey, İbrahim Namık, Helvacı oğlu Mehmet Efendi, Nuri Bey ve Müftü Efendi oğlu Fevzi Bey suçlu olarak gösterilmiştir. Ayrıca 8 Temmuz günü istasyonda öldürülen Askerlik Şubesi Başkanı Tevfik Bey'in de sorumlu olduğu belirtilmiştir.

Binbaşı Ali Şevki Bey'in raporundan başka Jandarma Mülazımı Evvel Fazıl Bey'de olayla ilgili bir rapor hazırlamıştır. Fazıl Bey Sökeli Ali Efe'nin Denizli'ye gelmesinden önce Yüzbaşı Rıfat Beyle birlikte Denizli'ye gelmiştir. Daha sonra da

²⁴³ Fahrettin Bey bir hatıra yazısında olaydan sonra Denizli'ye yaptığı ziyaretini anlatmıştır. "Etrafa yayılan mübalağalı şayiayı yerinde bizzat tetkik için hemen otomobil ile Afyon'dan Dinar'a hareket ediyorum. Oradan da Denizli'ye trenle gideceğim... Denizli istasyonunda Demirci Efe ve maiyeti ile halk tarafından tezahüratla karşılandım... Tahkikata gelmiş görünmemek zaruri idi. Zaten kimsede ağır açacak hal kalmamıştı. Yattığım binanın kapısında zeybekler ihtiram nöbeti tutuyorlardı. Şüphesiz bunların asıl vazifesi kimsenin gelip bana şikâyetle bulunmasına meydan vermemektir. Albay Şefik Beyle konuşmayı şimdilik uygun bulmadım. Şöyle böyle etrafı yalnız koklamakla iktifa ettim. Dinar'a avdet ederken istasyonda, yalnız bir aralık, Şefik Bey'e "bu işin ne kadar fena olduğunu takdir etmişsiniz eminim" dedim. O da, "Ben olmasaydım çok daha fena olabilirdi, ben vicdanıma karşı mesul değilim" tarzında cevap verdi. Ayrılırken Demirci Efe'ye Yunanlılarla uğraşmasının memleket menfaatine daha uygun geleceğini söyledim. "hareketinizden sonra bende cepheye döneceğim" dedi. Umumi halinden korku içinde bulunduğunu, fakat sezdirmemek istediğini anlar gibi olmuştum. Şiddetli muameleye maruz kalırsa bu korku içinde zeybeklerini toplayarak dağa çekilmesi ve başımıza yeni bir gaile açması ihtimalden uzak değildi. Vakayı bütün bütün ehemmiyetsiz tutmak da daha fazla şımarmasına sebep olabilirdi..." Bundan sonra da Fahrettin Bey Şefik Bey'in görevinden alınması ve Nazmi Bey'in Denizli'ye gönderilmesinden bahsetmiştir. Bu yazının tam metni için bkz. BAYAR; a. g. e., C. 8, s. 181-185.

Sökeli Müfrezesi ile birlikte Rumların nakli için uğraşmış ve Sökeli'nin pusuya düşürülerek öldürüldüğü sırada yanında bulunmuştur²⁴⁴.

2- Demirci Efe ve Şefik Bey'in Raporu

Demirci Mehmet Efe faciadan hemen sonra birkaç günlüğüne Denizli'den ayrılmış, geri dönüşünde de Jandarma Tabur komutanı Hamdi Bey'i mutasarrıf vekili olarak atamıştır. Demirci Efe, Hamdi Bey'e bu şekilde bir görev vermesine, hatta 8 Temmuz günü Askerlik Şubesi Başkanı Tevfik Bey'in öldürüldüğü sırada kızanların sözleri üzerine kendisini affetmesine rağmen 22 Temmuz'da Mustafa Kemal'e bir şifre göndererek Hamdi Bey'in suçlu olduğunu söylemiştir²⁴⁵. Mustafa Kemal ise 24 Temmuz'da Umur-ı Dâhiliye Vekâleti'ne "Denizli Vaka'sını ihdas edenlerden olduğu iddia edilen Jandarma Tabur Kumandanı Hamdi Bey'in hemen hakkında tahkikat icrasını ve neticenin işar'ını rica"²⁴⁶ ettiği bir telgraf göndermiştir. Aynı gün Demirci Efe'ye de "Hamdi Bey'in hemen azliyle hakkında tahkikat icrasını icab edenlere emredildiği" şeklinde bir şifre göndermiştir²⁴⁷.

Olaydan hemen sonra Demirci Efe kendisini savunmuş, olayın Kuva-yı Milliye aleyhtarlığının sonucu meydana geldiğini ve sorumluları cezalandırdığını bildirmiştir. 18 Ağustos 1920 tarihinde de Mustafa Kemal'e olayla ilgili bir rapor takdim etmiştir²⁴⁸. Yine 19 Ağustos Ankara'ya gelen Albay Şefik Bey'de olayın 8/10 nispetinde Kuva-yı Milliye aleyhtarlığının sonucu olduğunu bildirdiği bir rapor hazırlamıştır. Demirci Efe 18 Ağustos'ta Mustafa Kemal gönderdiği raporda Hürriyet ve İtilafçı olduğu bilinen İbrahim Namık'ın olayın sorumluları arasında yer aldığı ve tertipleyci olduğunu bildirmiştir. Yine raporda "Eğer bu Denizli hadisesinin önu bu surette alınmamış olsaydı, bu havalinin harekâtı Anzavur hadisesini bertaraf eder mühim bir vakıa karşısında kalınacağı hiçbir surette hatırdan çıkarmamak lazım idi" ifadelerini kullanmıştır.

Demirci Efe'nin 18 Ağustos tarihli telgrafından bir gün sonra Albay Şefik Bey Ankara'ya gelmiş ve kendisine Demirci Efe'nin telgrafi ile olayın gerçek

²⁴⁴ KÖSTÜKLÜ; a. g. e., s. 186.

²⁴⁵ Cumhuriyet Arşivi; A: 111-5, D: 16, Fh: 26-48.

²⁴⁶ Cumh. Arş.; A: 111-5, D: 16, Fh: 26-47.

²⁴⁷ Cumh. Arş.; A: 111-5, D: 16, Fh: 26-46.

²⁴⁸ Demirci Efe'nin 18 Ağustos tarihli raporu Cumhuriyet Arşivi; A: 111-5, D: 16, Fh: 26-34, 26-35 kayıtlıdır.

yüzü sorulmuştur. Bunun üzerine 7 maddelik bir rapor hazırlamıştır. Raporunda genel olarak zengin ve nüfuz sahibi kişilerin Yunan işgalinden korkarak İtalyan himayesini istediklerini, Demirci Efe'nin bütün bunlara engel olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Demirci Efe'nin İtalyan himayesine karşı olduğunu, vatani için çalıştığını, paraya düşkün olmadığını, gasp olaylarına karışan kızanları cezalandırdığını ve subaylara hürmetkâr olduğundan bahsetmiştir²⁴⁹. Sonuç olarak Demirci Efe'nin sayısal gücünden ve halk üzerindeki nüfuzu dikkate alınarak kendisinden istifade edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Şefik Bey'in Demirci Efe hakkındaki bu düşünceleri Mustafa Kemal tarafından uygun görülmüş olmalıdır ki 23 Ağustos'ta 57. Tümen vasıtasıyla Demirci Efe'ye “cevap 18.8.1336 şifreye: Mufassal şifreli telgrafnamenizi aldım. 57. Fırka Kumandanı sabıki Miralay Şefik Bey Ankara'ya geldi. Mumaileyhin o havali ahvali hakkında verdiği izahatta ve hidamat-ı vataniyenize bi-hakkın muttali oldum. Hıdemat-ı milliyenize sabık-ı misillu ve kemal-i itimatla devam etmenizi rica ederim” telgrafını çekmiştir. Bu telgrafın bir sureti de Eskişehir'de bulunan Garp Cephesi Komutanı Ali Fuat Paşa'ya ve Afyonkarahisar'da bulunan 12. Kolordu Komutanı Fahrettin Bey'e gönderilmiştir²⁵⁰.

3- Mustafa Kemal Paşa'nın Olaya İlgisi

23 Haziran 1920'de başlayan Yunan ileri hareketi ile pek çok yerin işgale maruz kaldığı, Türk Milleti'nin var oluş mücadelesinin en hassas günlerinde meydana gelen Denizli hadisesi üzüntüye sebep olmuştur. Olaydan hemen sonra Denizli'ye gelen 12. Kolordu Komutanı Fahrettin Bey olayı pek önemsememiş gibi görünmesine rağmen büsbütün ilgisiz kalmamıştır. Milli Mücadele'nin bu ateşli günlerinde Kuva-yı Milliye için çalışan ve halk üzerinde büyük etkisi olan Demirci Mehmet Efe kayedilmek istenmemiştir. Yine Demirci Efe'nin kızanları ile birlikte dağa çekilmesi ve Kuva-yı Milliye aleyhtarlığı yapmasının zarar verebileceği düşünülmüştür. Bu yüzden Fahrettin Bey, Denizli Hadisesi'nde Demirci Efe'nin hatasını bir süre görmezden gelmiştir. Mustafa Kemal Paşa'da aynı düşünceyle hareket etmiş ve olaydan sonra Denizli ile yaptığı yazışmalarda temkinli davranarak Demirci Efe'nin Kuva-yı Milliye için çalışmasına devam etmesini sağlamıştır. Buna rağmen hadisenin önemsendiği ve affedilir bir tarafının olmadığını göstermek amacıyla 57. Tümen Komutanı Şefik bey

²⁴⁹ Demirci Efe'nin 18 Ağustos tarihli raporu için bkz. Cumhuriyet Arşivi; A: 111-5, D: 16, Fh: 26-36, 26-37, 26-38, 26-39 kayıklıdır.

²⁵⁰ AYDINEL; a. g. e., s. 362-363.

görevinden alınmıştır. Şefik Bey'in görev değişikliği üzerine Demirci Efe 17 Temmuz'da Umur-ı Dâhiliye Vekâleti'ne bir telgraf çekerek Şefik Bey'i savunmuş ve görevde kalmasını talep etmiştir. Mustafa Kemal bu telgrafa cevabında Demirci Efe'nin görevini devam etmesini istemiştir²⁵¹.

Demirci Efe 17 Temmuz tarihli telgrafından başka 22 Temmuz tarihli diğer bir telgrafında Jandarma Tabur Komutanı Hamdi Bey'in olayın sorumluları arasında yer aldığını bildirilmektedir. Bu telgraf üzerine Mustafa Kemal 24 Temmuz'da Umur-ı Dâhilîyi Vekâleti'ne bir mektup göndererek konunun incelenmesini istemiştir. Aynı gün Demirci Efe'ye de konunun incelendiğini bildirmiştir. Mustafa Kemal Paşa 18 Ağustos tarihli Demirci Efe'nin raporu ve 19 Ağustos tarihli Şefik Bey'in raporundan sonra da 23 Ağustos'ta Demirci Efe'ye bir telgraf çekerek görevini devam etmesini istemiştir.

Bütün bu yazışmalar Mustafa Kemal'in olayı önemseydiğini ve temkinli davranarak Demirci Efe'nin isyanın önlemeye çalıştığını göstermektedir. Bundan sonra ki dönemde Mustafa Kemal Paşa ile Demirci Efe arasındaki yazışmalarda pek resmi olmayan bir dil kullanılmıştır. 25 Eylül 1920'de Cenup Cephesi Kuva-yı Seyyare Umum Kumandanı unvanı ile Mustafa Kemal'e telgraf çeken Demirci Efe "kardeşim" ifadesiyle başlamıştır. Devamında ise " bu harp böyle devam ettikçe bu vatan kurtulmaz. Tarafınızdan tarafıma bir adam gönderilmesini, vatanın ne gibi kurtulacağını görüşelim ve gönderilip gönderilemeyeceğinin işaretini ve gönderdiğin adamla beraber Nazilli Mebusu Hacı Süleyman Efendi'yi de göndermenizi rica ederim" sözlerini sarf etmiştir. Mustafa Kemal ise "Hacı Süleyman Efendi ve İsmet Beyle görüşeceğim. Tarafınıza birisini birlikte göndereceğim. Miralay Şefik Bey'i göndersem muvafık mıdır?" cevabını vermiştir. Demirci Efe'nin resmîyetten yoksun, emredici nitelikteki bu telgrafına Mustafa Kemal olumlu cevap vermiştir. Daha sonra da Demirci Efe "Hacı Süleyman Efendi ile birlikte Miralay Şefik Bey'i göndereceğinizden dolayı teşekkür ederim" cevabını vermiştir²⁵².

Yukarı da bahsedildiği gibi bütün bu yazışmalar, Mustafa Kemal Paşa'nın Denizli hadisesini en başından beri önemseydiğini ancak Demirci Efe'yi kaybetmemek için temkinli davrandığının delilidir. Mustafa Kemal'in bu hareketinin temel sebebi ise Milli Mücadele'nin bu ateşli günlerinde Demirci Efe'nin isyanının

²⁵¹ BAYAR; a. g. e., C. 8, s. 18.

²⁵² AYDINEL; a. g. e., s. 364-365.

zarar verebileceği düşüncesidir. Bu düşünce ile Demirci Efe'nin cezalandırılması daha uygun bir zamana bırakılmıştır. Üstelik Kuva-yı Milliye için o güne kadar büyük yararlılıklar göstermiş olan Demirci Efe, Mustafa Kemal'e ve komutanlara karşı her zaman sadakatli davranmıştır²⁵³. Bu hareketiyle her zaman takdir görmüş, hatta Denizli Olayı'ndan kısa bir süre önce 11 Haziran 1920'de TBMM'nin takdirini almıştır²⁵⁴. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa 18.10.1920 günü Demirci Efe'ye başarı dileyen bir telgraf göndermiştir²⁵⁵. 1920 sonlarında Demirci Efe'nin tavrındaki değişikliğin sezilmesi üzerine Güney Cephesi Komutanı Refet Bey'in süvarileri tarafından Efe'nin kuvvetleri dağıtılmıştır. 15–16 Aralık gecesi yapılan bu baskından Demirci Efe kurtulmasına rağmen daha sonra Meclise sığınarak affedilmiştir²⁵⁶.

B- SİYASİ SONUÇLARI

1- Denizli'deki İdari Değişim

1920 Temmuzunda Denizli'de yaşanan faciadan iki ay kadar önce, bir süredir Denizli'de mutasarrıf olarak görevini yürüten Faik Bey görevinden ayrılmıştır. Demirci Efe ile aralarının açıldığı için durumu Dâhiliye vekâletine bildirerek görevinden ayrılmak isteyen Faik Bey, 19 Mayıs günü Denizli'den ayrılarak yerini Tahrirat Müdürü'ne bırakmıştır²⁵⁷. Daha sonra da Kahraman Seyfi Bey mutasarrıf vekili olmuştur. Hürriyet ve İtilafçıların kurduğu Hicret Etmeyeceklerin Hukukuna Muhafaza Cemiyeti'nin de başkanlığını üstlenen Kahraman Seyfi Bey, Demirci Efe'nin baskınından sonra Sökeli Ali Efe'nin öldürülmesi olayının tertipleycilerinden olduğu gerekçesi ile öldürülenler arasında yer almıştır. Hadiseden sonra Demirci Efe, Denizli'de Hamdi Bey'in başkanlığında geçici bir hükümet oluşturmuştu. Bu hükümet Muhasebe Müdür vekili Hüseyin Bey, Muamelat Müdürü İrfan Bey, Ambar Memuru Sarayköylü Şeyh Tahir Efendi'nin damadı Mehmet Bey, Meclis-i İdare kâtibi Cevdet Efendi görev almıştır²⁵⁸.

Olaydan sonra Demirci Efe'nin Denizli'de karargâh kurması ve yeni bir idare kurmaya çalışmasına rağmen bu hareketi uzun sürmemiştir. Temmuz ortalarında

²⁵³ ATASE Arş; K: 583 G: 16 Fh: 1.

²⁵⁴ ATASE Arş; K: 577 G: 45 Fh: 1.

²⁵⁵ Cumh. Arş.; A: 111–5, D: 16, Fh: 26–4.

²⁵⁶ ATATÜRK; a. g. e., s. 363.

²⁵⁷ Bkz. Dipnot 191.

²⁵⁸ TÜTENK; a. g. e., s. 58, TOKER; **Kuvayı Milliye**, s. 79.

Denizli'ye gelen 12. Kolordu Komutanı Fahrettin Bey olayı yerinde incelemiş ve Şefik Bey'in görevden alınmasına, Denizli'ye yeni bir mutasarrıf atanmasına karar vermiştir. Bunun üzerine Albay Nazmi Bey, 57. Tümen Komutanlığı'na ve Denizli Mutasarrıflığı'na vekâleten atanmıştır²⁵⁹. 29 Temmuz'da ise Denizli'ye gelerek göreve başlamıştır. Demirci Efe bu durumdan rahatsız olması üzerine 17 Temmuz'da Umur-ı Dâhiliye Vekâleti'ne Nazmi Bey'in mutasarrıflık görevine atanmasını uygun olduğu ancak Şefik Bey'in de görevinde kalmasını bildirdiği bir telgraf çekmiştir²⁶⁰.

2- Denizli Olayının TBMM'deki Yankıları

Denizli'de meydana gelen hadise TBMM'nde de büyük yankı uyandırmış, söz alan vekiller olayın ciddiyetine ve Şefik Bey'in kusurlarına dikkat çekmişlerdir. Demirci Efe'nin Denizli baskınından daha birkaç gün sonra, meclisin 12 Temmuz 1920 tarihli 32. toplantısında Saruhan vekili Refik Şevket bey söz alarak Şefik Bey hakkındaki düşüncelerini dile getirmiştir. Refik Şevket Bey konuşmasında “Aydın Cephesinde kendilerine hürmet ettiğim ve mensup olduğum kolordudan tanıdığım Şefik Bey var. Pek namuslu olan bu kumandan maalesef bir buçuk seneden beri o muhitte layık olduğu kadar bir muvaffakiyet göstermemiştir” sözlerini sarf etmiştir. Yine meclisin 14 Ağustos tarihli toplantısında Aydın vekili Dr. Mazhar Bey “Kendimde Aydınlı olduğum için her halde Aydın kumandanı hakkında söz söylemeye hakkım vardır” dedikten sonra komutanların da hata yapabileceğini vurgulayan bir konuşma yapmıştır. Daha sonra sözü Şefik Bey'e getirerek “bunların en canlı misali Aydın Cephesini idare eden Albay Şefik Bey'in şahsi kusur ve kabahati, hatta daha ileri derecede olan işleridir” diyerek Şefik Bey'in hatalarını anlatmış ve bu hataların sonunda

²⁵⁹ Garp Cephesi Komutanı Ali Fuat Paşa'nın 17 Temmuz 1920 tarihli telgrafından Nazmi Bey'in bu tarihte 57. Tümen Komutanlığı'na ve Denizli Mutasarrıflığı'na atandığı anlaşılmaktadır. ATASE Arş; K: 579 G: 44 Fh: 1.

²⁶⁰ Demirci Efe'nin telgrafı; “Umur-ı Dâhiliye Vekâleti'nden mevzut ve 1675 numaralı telgrafta 57. Tümen Kumandanlığı'na tayin edilmiş olan Nazmi Bey'in aynı zamanda Denizli Mutasarrıflığı vekâletini de ifa edeceği bildirilmektedir. Fırka Kumandanı Şefik Bey'in bu müşkül zamanda şu müstesna muhitte ifa ettiği hizmeti Allah biliyor. Bir seneden beri arkadaş gibi çalıştığım mumaleyhin ani olarak tebdil edilmesi beni pek müteessir etti. Nazmi Bey'in pek değerli bir kumandan olması hasebiyle teşrifinden pek memnun isem de vazifesi uğrunda icabında bir nefer gibi istihkar-ı hayat eden bir fırka kumandanının takdir yerine bila sebep tebdili muvafık mudalet olmadığı ve bunu arz etmeyi bir vazife addediyorum... Nazmi Bey'in mutasarrıflığa tayini ile Şefik Bey'in kema-kan fırka kumandanlığında ibka buyrulmasını selamet-i memleket namına ve mukaddes gayemizin istihsali namına rica ederim”. BAYAR; a. g. e., C. 8, s. 184-185.

“işte bugünkü elim ve feci hadisat ki Denizli Hadisesi zuhur etmiştir” ifadelerini kullanmıştır.

Meclis genel olarak Denizli Olayı'nın meydana gelmesinde Şefik Bey'in şahsi kusur ve kabahatlerinin olduğunu düşünmesine rağmen Mustafa Kemal Paşa, Şefik Bey'i savunan bir konuşma yapmıştır. Meclise hitaben yaptığı konuşmasında “Denizli Vaka'sından bahsedildi. Burada amel ve müessir olarak Şefik Bey'i gösterdiler. Bunda da isabet yoktur efendim. Bu defa ki seyahatimiz esnasında bu işle iştiligal ettik. Her halde Denizli te'dibi istilzam edecek hareket olmuştur. Maahaza Hey'et-i Vekile bu mesele ile yakından alakadar olmuştur ve bugün için mümkün olan makul tedbirleri ittihazda kusur etmemiştir. Efendiler burada Şefik Bey amel değil, müşevvik dahi değildir²⁶¹.

3- Albay Şefik Bey'in Görevden Alınması

Demirci Efe'nin Denizli baskını sırasında yanında bulunan 57. Tümen Komutanı Albay Şefik Bey, gerek meclis gerekse komutanlar tarafından Demirci Efe'ye engel olamadığı gerekçesiyle kabahatli görülüyordu. Olaydan hemen sonra Denizli'ye gelen 12. Kolordu Komutanı Fahrettin Bey, Şefik Bey'in görevden alınmasına kanaat getirmiş ve durumu Garp Cephesi Komutanı Ali Fuat Paşa'ya bildirmiştir²⁶². Ali Fuat Paşa 17 Temmuz'da Erkan-ı Harbiye'ye çektiği telgrafta Şefik Bey'in görevden alınması, Nazmi Bey'in ise 57. Tümen Komutanlığı'na ve Denizli Mutasarrıf Vekilliğine atanması zaruretini bildirmiştir²⁶³. Şefik Bey'in Denizli Hadisesi'nin içinde yer alması komutanlar nezdinde itibarını sarsmış ve görevden alınması ile sonuçlanmıştır. 28 Temmuz'da da 12. Kolordu Komutanlığı'ndan gelen telgraf ile Şefik Bey'e emir tebliğ edilmiştir. Bu telgrafta “Ordu kumandanı Paşa hazretleri zatîlilerinin mesai-i vatanperveranelerini şayan-ı şükran görmekle beraber Eskişehir'de 56. Fırka Kumandanlığı'na tayin etmek istiyorlar. Muvafakatimi soruyorlar. Sizin gibi fedakâr bir arkadaşımı kolordumdan bittabi ayırmak istemez isem de hasbelhal bu tayin keyfiyetini

²⁶¹ AYDINEL; a. g. e., s. 354-355.

²⁶² Fahrettin Bey bir hatıra yazısında “İlk iş münasip bir mutasarrıf bulmak ve Şefik Bey'i oradan almak olduğuna kail oldum. Çanakkale kahramanlığına rağmen bu kirli işinde bir kumandan olarak bulunmuş olmak talihsizliğine düçar olması ve devlet otoritesini temsil edenlerle arkadaş bir albayın gözü önünde kanlarının dökülmesi artık onun orada kalmasını imkânsız kılıyordu... Afyon'a avdetimde cephe kumandanına maruzatta bulundum. Albay Nazmi Bey'in (Solak) 57. Tümen Kumandanlığı'na ve Denizli Mutasarrıflı Vekâleti'ne tayini, Şefik Bey'in de Eskişehir'de 56. Tümen Kumandanlığı'na nakli kararlaştırılarak Ankara'dan emrini aldılar. BAYAR; a. g. e., C. 8, s. 184.

²⁶³ ATASE Arş; K: 579 G: 44 Fh: 1.

muvafık görüyorum. Arzu ederseniz mezuniyetinizden istifade edersiniz, fakat bana kalırsa mezuniyetten bilahare istifade etmek üzere hemen Eskişehir'e hareketiniz daha münasiptir. Bugün Karahisar'dan hareket eden Nazmi Bey'de 57. Fırka Kumandanlığı'na tayin edilmiştir. Mumaileyhe teshilat göstermek suretiyle vazifenizin icap ettirdiği bu fedakârlığı sizden bekler ve hürmetle gözlerinizden öperim kardeşim” ifadeleri yer almıştır.

28 Temmuz tarihli bu telgraftan bir gün sonra Nazmi Bey Denizli'ye gelerek görevi teslim almıştır. Şefik Bey ise iznini kullanmak üzere 1 Ağustos'ta Antalya'da bulunan ailesinin yanına gitmiştir. 14 Ağustos'ta da Eskişehir'e gelerek yeni görevine başlamıştır²⁶⁴.

C- SOSYAL NETİCELERİ

1- Halkın Zulme Uğraması ve sindirilmesi

Yunan işgallerinin Denizli'ye 20 km mesafedeki Sarayköy kazasının önlerine kadar ilerlediği bir dönemde Denizli'de bu tür bir facia yaşanması halkı olumsuz etkilemiştir. Zira Yunan işgaline uğrayan yerlerden Denizli'ye göç eden muhacirler zaten şehrin asayişini bozmuş, yerli halk Tavas kazası istikametinde göçe başlamıştı. Böyle bir ortamda Demirci Mehmet Efe'nin, Sökeli Efe'nin öldürülmesini bahane ederek pek çok insanın canına kıyması halkı korkuya sevk etmiştir. Demirci Efe'nin gaz tenekelerini hükümet konağı önüne getirterek şehri yakacağını söylemesi, 9–10 Temmuz günlerinde de kızanların şehrin dört bir tarafına dağılarak insanlara korku vermesi Denizlilileri göç etmek zorunda bırakmıştır. Böylece Denizliler, Tavas kazası başta olmak üzere çevre kaza ve köylere giderek buralarda da huzursuzluğa sebep olmuştur. Yine zeybeklerin kazalara ve köylere de baskın yapacağı korkusuna kapılarak önlem alınmaya çalışılmıştır. Hatta Tavas Kaymakamı Mehmet Ali Bey zeybeklerin baskın ihtimalini göz önünde bulundurarak 80 kişilik bir müfreze tertip etmiştir²⁶⁵.

Sökeli Ali Efe'nin 6–7 Temmuzda Rumların tehciri ile meşgul olduğu sırada bazı kızanların şahsi olarak yerli ahaliye zulmetmesi, arkasından da Demirci Efe'nin Denizli'ye gelmesi ile suçlu olup olmamasına bakılmaksızın pek çok Denizliliyi öldürmesi halkı dehşete düşürmüştür. O güne kadar Milli Mücadele'ye destek veren, olaylarla ilgisi olmayan Denizlililer zeybeklerin hareketi ile sindirilmiştir.

²⁶⁴ AKER; a. g. e., C. 3, s. 239-240.

²⁶⁵ KÖSTÜKLÜ; a. g. e., s. 188.

2- Halkın Efelere Karşı Güvenini Yitirmesi

Yunan kuvvetlerini Menderes'in doğusuna geçirmemek için mücadele verilen Kuva-yı Milliye'nin en hassas günlerinde Denizli Olayı'nın yaşanmasının önemli bir sonucu da efelere karşı güven duygusunun yitirilmesidir. Öyle ki o güne kadar Demirci Mehmet Efe, Denizli ve çevresinde nüfuz sahibi olmuş, halkın güvenini kazanmıştır. Ancak Efe'nin ve kızanların Denizli'de yapmış oldukları zulüm hem Denizli halkı hem de çevre sancak ve kazalarda halkı dehşete düşürmüştür. Yine olayın çevre kazalara bir halk psikolojisi olarak abartılı bir şekilde ulaşması korkuyu büsbütün artırmıştır. 9 Temmuz 1920'de olayın Tavas kazasında duyulması, hatta zeybeklerin Tavas'a da baskın yapacağı şayiasının yayılması üzerine Tavashılar önlem almaya çalışmıştır. Kaza Kaymakamı Ali Rıza Bey, Köpekçi Nuri Efe ve Ahmet Çavuş Efe Tavashılar ile birlikte 9-10 Temmuz gecesi Tavas yolunda zeybekleri beklemeye başlamışlardır. 10 Temmuz sabahı da Mustafa Kemal Paşa'ya "Bizi efelerin şerrinden kurtarınız" telgrafını çekmişlerdir. Mustafa Kemal da 12 Temmuz'da "İşarınız Kemal-i ehemmiyetle nazar-ı dikkate alınmıştır" cevabını vermiştir²⁶⁶.

Özellikle Denizlililerin şehri terk etmesi, Tavashıların zeybeklere karşı tedbir alması halkın zeybeklerden korkar hale geldiğinin açık delileridir. Demirci Efe ve kızanların Denizli'de yaptığı facia halkın zeybeklere olan güvenini kaybetmesine, hatta korkar hale gelmesine sebep olmuştur. Ancak Demirci Efe'nin olaydan hemen sonra Denizli'den kısa süreli ayrılması, daha sonra da Aydın Sulh Hâkimi Süreyya Bey'i görevlendirerek Denizlililerin şehre dönmesini istemesi korkuyu azaltmıştır. Nazmi Bey'in 29 Temmuz 1920'de mutasarrıf vekili olarak Denizli'ye gelmesinden sonra da Denizlililer hızla geri dönmüştür. 8-9 Temmuz günlerinde Demirci Efe tarafından pek çoğu öldürülen Hürriyet ve İtilafçı olarak bilinen Hicret Etmeyeceklerin Hukukunu Muhafaza Cemiyeti üyelerinin tehditleri ile Denizli'yi terk etmek zorunda kalan Ahmet Hulusi Efendi de 4 Ağustos'ta Denizli'ye dönmüştür. Böylece Denizliler Milli Mücadele yolundaki çalışmalarına Ahmet Hulusi Efendi önderliğinde devam etmişlerdir²⁶⁷.

²⁶⁶ AYDINEL; a. g. e., s. 352, TOKER; **Kuva-yı Milliye**, s. 79.

²⁶⁷ TÜTENK; a. g. e., s. 48.

SONUÇ

Denizlililer 1915 Martında İzmir’de düzenlenen Müdafa’a-ı Hukuk Kongresine katılarak Milli Mücadele yolundaki ilk adımlarını atmışlardı. İzmir’in işgalinden sonra da Kuva-yı Milliye fikrini yaymak ve direniş cepheleri oluşturmak amacıyla önemli çalışmalar yapılmıştır. Denizli Heyet-i Milliyesi’nin kurulması ile cephe ve cephe gerisindeki Kuva-yı Milliye çalışmalarına hız verilmiştir. Bütün bu faaliyetler Denizli’nin Milli Mücadele tarihindeki yerini göstermesi açısından önemlidir.

Yunan kuvvetlerinin işgallerini Denizli istikametinde ilerletmesi üzerine direniş cephelerinin ilk nüvelerini oluşturan Denizlililer, bu cephelerde büyük fedakârlıklar göstermişlerdir. Denizli merkez ve kazalarından gönüllülerin oluşturduğu müfrezeler cephelere sevk edilerek Aydın ve Nazilli gibi şehirlerin savunulmasında adından söz ettirmişlerdir. Yine Denizli Heyet-i Milliyesi’nin cephe gerisindeki faaliyetleri ile cephelerin ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştır.

1920 Haziranında Yunan kuvvetlerinin genel saldırıya geçmesi üzerine Denizli’ye bağlı bulunan Buldan kaza merkezi ve köyleri ile Sarayköy ve Çivril kazalarının pek çok köyü işgale uğramıştır. İşgale uğrayan yerlerde yaşayan pek çok Denizlili türlü metotlarla zulme maruz kalmıştır. Böyle bir dönemde Aydın, Nazilli gibi yerlerden göç etmek zorunda kalan Müslim ve gayrimüslim ahali Denizli’ye gelerek asayişin bozulmasına sebep olmuştur. Böylece şehirdeki Hıristiyan unsurların giderek artması ve olumsuz davranışları Denizlilileri rahatsız etmeye başlamıştır. Başından buyana Kuva-yı Milliye hareketine karşı olan manda taraftarları ise azınlıkların taşkınlıklarını ve işgalin yaklaşmasını fırsat bilmişlerdir. Kuva-yı Milliyecilere ve bu harekete karşı düşüncelerini dile getirmekten çekinmedikleri gibi hükümete müzaheret heyeti olarak “Hicret Etmeyeceklerin Hukukunu Muhafaza Cemiyeti”ni kurmuşlardır. Böyle bir ortamda azınlıkların tehcirin gündeme gelmesi ile Müftü Efendi, Goncalı’da bulunan Demirci Mehmet Efe’den yardım talep etmiştir. Demirci Efe’ni Sökeli Ali Efe’yi görevlendirmesi ve Sökeli Efe’nin 6–7 Temmuz’da tehcirle meşgul olması Denizli’nin en sıkıntılı günleri olmuştur. Hürriyet ve İtilafçılar bir taraftan tehcire engel olmaya çalışırken, diğer taraftan da Sökeli Müfrezesini soygun yaptığı gerekçesi ile Demirci Efe’ye şikâyet etmiştir. Demirci bunun üzerine Sökeli Efe’ye Goncalı’ya

dönmesi emrine vermiş, ancak Sökeli ve kızanlar istasyon caddesi üzerinde ilerlerken ateşe tutulmuşlardır. Bu ateş sırasında Sökeli ve bazı kızanların ölmesi üzerine Demirci Efe Denizli'ye gelerek pek çok Denizliliyi öldürmüştür.

Dış görünüşü ile bu şekilde meydana gelen olayın iç yüzüne baktığımızda olayın sebeplerinin ve seyrinin farklı olduğu ortaya çıkmaktadır. Öncelikle Rumların tehciri ile görevlendirilen Sökeli Müfrezesi'nin bu kadar kısa sürede Denizlilileri rahatsız edecek derecede soygun yapması mümkün değildir. Sökeli Efe'nin öldürülmesinde başı çeken kişileri incelediğimizde ise hemen hemen hepsinin Kuva-yı Milliye Hareketi'ne ve zeybeklere karşı olduğu da görülmektedir. Olay öncesinde Kuva-yı Milliyecileri göçe zorladıkları, halkı zeybeklere karşı kışkırttıkları, Sökeli Ali Efe'yi planlı bir hareket sonucu pusuya düşürerek öldürdükleri anlaşılmaktadır. Sökeli'nin ölümünü haber alan Demirci Efe ise Denizli'ye gelerek pek çok insanın canına kıymıştır. İstasyonda Askerlik Şubesi Başkanı Tefik Bey'in öldürülmesi ile başlayan bu hareket, kızanların şehre dağılmasıyla artarak devam etmiş ve suçlu olup olmamasına bakılmaksızın pek çok Denizlili öldürülmüştür.

Özetle Sökeli Ali Efe'nin öldürülmesi olayı Kuva-yı Milliye karşıtlığı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak Demirci Efe'nin bu olayı bahane göstererek Denizlilileri kendince cezalandırmaya çalışması da tasvip edilemez.

KAYNAKÇA

A- Arşiv Belgeleri

- 1- ATASE Arşivi; K: 18 G: 42 Fh: 1
- 2- ATASE Arşivi; K: 20 G: 114 Fh: 1.
- 3- ATASE Arşivi; K: 20 G: 116 Fh: 1.
- 4- ATASE Arşivi; K:89 G: 326 Fh:27.
- 5- ATASE Arşivi; K: 243 G:19 Fh: 49.
- 6- ATASE Arşivi; K: 257 G: 241 Fh:1.
- 7- ATASE Arşivi; K: 257 G: 231 Fh: 1.
- 8- ATASE Arşivi; K: 426 G: 4 Fh: 81.
- 9- ATASE Arşivi; K: 462 G: 125 Fh: 1.
- 10- ATASE Arşivi; K: 577 G: 45 Fh: 1.
- 11- ATASE Arşivi; K: 578 G: 82 Fh:113.
- 12- ATASE Arşivi; K: 579 G: 44 Fh: 1.
- 13- ATASE Arşivi; K: 583 G: 16 Fh: 1.
- 14- ATASE Arşivi; K: 674 G: 32 Fh: 2.
- 15- ATASE Arşivi; K: 680 G: 129 Fh: 3.
- 16- ATASE Arşivi; K: 682 G: 111 Fh: 1.
- 17- ATASE Arşivi; K: 738 G: 34 Fh: 1.
- 18- ATASE Arşivi; K: 785 G: 6 Fh:20.
- 19- ATASE Arşivi; K: 785 G: 6 Fh: 32–1.
- 20- ATASE Arşivi; K: 787 G: 12 Fh: 18.
- 21- ATASE Arşivi; K: 787 G: 14 Fh: 119.
- 22- ATASE Arşivi; K: 800 G: 45 Fh: 37.
- 23- ATASE Arşivi; K: 1013 G: 155 Fh: 2.
- 24- ATASE Arşivi; K: 2490 G: 122 Fh: 5–1.
- 25- ATASE Arşivi; K: 2490 G: 122 Fh: 5–10.
- 26- BOA DH-KMS; D: 52–1 B: 3–1.
- 27- BOA DH-KMS; D: 52–2 B: 76–1.
- 28- BOA DH-KMS; D: 52–3 B: 39–1.
- 29- BOA DH-KMS; D: 52–5 B: 80–2.

- 30- BOA DH-KMS; D: 52-5 B: 80-3.
- 31- BOA DH-KMS; D: 52-5 B: 80-4.
- 32- BOA DH-KMS; D: 53-1 B: 63-1.
- 33- BOA DH-KMS; D: 53-1 B: 63-3.
- 34- BOA DH-KMS; D: 53-2 B: 76-1.
- 35- BOA DH-KMS; D: 53-2 B: 79-3.
- 36- BOA DH-KMS; D: 53-3 B: 1-1.
- 37- BOA DH-KMS; D: 53-4 B: 36-3.
- 38- CUMH. ARŞ; A: 111 D: 16 B: 26-4.
- 39- CUMH. ARŞ; A: 111 D: 16 B: 26-34, 26-35.
- 40- CUMH. ARŞ; A: 111 D: 16 B: 26-36, 26-37, 26-38, 26-39.
- 41- CUMH. ARŞ; A: 111 D: 16 B: 26-46.
- 42- CUMH. ARŞ; A: 111 D: 16 B: 26-47.
- 43- CUMH. ARŞ; A: 111 D: 16 B: 26-48.

B- Kitaplar

- 1- AKÇA, F. Akçakoca; Küçük Denizli Tarihi, Denizli 1945.
- 2- AKER, M. Şefik; 57. Tümen ve Aydın Milli Cidali, C. 1, Askeri Matbaa, İstanbul 1937.
- 3- AKER, M. Şefik; 57. Tümen ve Aydın Milli Cidali, C. 2, Askeri Matbaa, İstanbul 1937.
- 4- AKER, M. Şefik; 57. Tümen ve Aydın Milli Cidali, C. 3, Askeri Matbaa, İstanbul 1937.
- 5- AKIN Veysi; Milli Mücadele'de Sarayköy, Bilal Ofset, Denizli 2001.
- 6- ATATÜRK, Mustafa Kemal; Nutuk, (Haz. Zeynep Korkmaz), AAM Yay., Ankara 2000.
- 7- AYBARS, Ergün; Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I, 6. Baskı, DEÜ Yay., İzmir 1998.
- 8- AYDINEL, Sıtkı; Güneybatı Anadolu Kuva-yı Milliye Harekâtı, KBY, Ankara 1983.
- 9- BAYAR, Celal; Ben de Yazdım, C. 6, Sabah Yay., İstanbul 1997.
- 10- BAYAR, Celal; Ben de Yazdım, C. 7, Sabah Yay., İstanbul 1997

- 11- BAYAR, Celal; Ben de Yazdım, C. 8, Sabah Yay., İstanbul 1997.
- 12- BAYKARA, Tuncer; Denizli Tarihi (1070 – 1429), Fakülteler Yay., İstanbul 1969.
- 13- BEAN, George E.; Eski Çağda Ege Bölgesi, (Çev. İnci Delemen), Arion Yay., 2. Baskı, İstanbul 1995
- 14- Çivril Kaymaklığı; Bütün Yönleriyle İlçemiz Çivril, İstanbul 1985.
- 15- ÇAĞATAY, Neşet; Bir Türk Kurumu Olan Ahilik, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay, Ankara 1974.
- 16- ÇELİK, Recep; Milli Mücadele’de Din Adamları-1, Emre Yay., İstanbul 1999.
- 17- DAYI Esin; Nazilli Kongreleri, Erzurum 1998,
- 18- Denizli Valiliği; Türkiye’nin Parlayan Yıldızı Denizli, Denizli Valiliği Yay., Denizli 1998.
- 19- Denizli Valiliği; Denizli 2001 Kültür Değerleri, Denizli Valiliği Yay., Denizli 2001.
- 20- DEVELLİOĞLU, Feit; Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Aydın Kitapevi Yay., 3. Baskı, Ankara 1996.
- 21- Genelkurmay Başkanlığı; Türk İstiklal Harbi II nci Cilt 1 Kısım, Genelkurmay Başkanlığı Yay., 2. Baskı, Ankara 1994.
- 22- Genelkurmay Başkanlığı; Türk İstiklal Harbi II nci Cilt 2 Kısım, Genelkurmay Başkanlığı Yay., 2. Baskı, Ankara 1994.
- 23- GÖKÇE, Turan; XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Lazıkkıyye (Denizli) Kazası, TTK Yay., Ankara 2000.
- 24- KAPTAN, Şükrü Tekin; Kurtuluş Savaşında Denizlili Önderler, Bilal Ofset, Denizli 2004.
- 25- KINAL, Füzan; Eski Anadolu Tarihi, TTK Yay., Ankara 1999.
- 26- KÖSTÜKLÜ, Nuri; Milli Mücadele’de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları, AAM Yay., Ankara 1999.
- 27- MANSEL, Arif Müfid; Ege ve Yunan Tarihi, T.T.K. Yay., 6. Baskı, Ankara 1999.
- 28- MÜFTÜLER, Haluk; Milli Mücadele’de Dedem Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi, Ankara 1995.

- 29- MÜFTÜLER, Lütfü; Milli Mücadele’de Denizli Heyet-i Milliyesi, Türk Dili Basımevi, Balıkesir 1947.
- 30- ÖRGEEVREN, Süreyya; Demirci Mehmet Efe ve Denizli Vak-ası, Sel Yayınları, İstanbul 1955.
- 31- SARIKOYUNCU, Ali; Milli Mücadele’de Din Adamları–2, DİB Yay., 4. Baskı, Ankara 1997.
- 32- SEVİN, Ali – Yaşar Yücel; Türkiye Tarihi, C.I, TTK Yay., Ankara 1990.
- 33- TOKER, Tarhan; Denizli Tarihi, Yenigün Yay., Denizli 1968.
- 34- TOKER, Tarhan; Kuvayı Milliye ve Milli Mücadele’de Denizli, Denizli Sanayi Odası Yay., Denizli 1983.
- 35- TUNAYA, Tarık Zafer; Türkiye’de Siyasi Partiler 1859–1952, İstanbul 1952.
- 36- TURAN, Mustafa; Yunan Mezalimi (İzmir, Aydın, Manisa 1919–1923), AAM Yay., Ankara 1999.
- 37- TURAN, Osman; Selçuklular Zamanında Türkiye, Turan Neşriyat, 6. Baskı, İstanbul 1971.
- 38- TURAN, Osman; Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi, C. II, Turan Neşriyat, İstanbul 1969.
- 39- TÜTENK, A. Akif; Milli Mücadele’de Denizli, Denizli Öğretmenler Yardımlaşma Derneği Yay., İzmir 1949.
- 40- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri, T.T.K. Yay., 4. Baskı, İstanbul 1998.
- 41- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; Anadolu Kitabeleri, II. Kısım, TTK Yay., İstanbul 1929
- 42- Yurt Ansiklopedisi, C. III, Anadolu Yay., İstanbul 1981.

C- Makaleler

- 1- AKIN, Veysi; “Müdafa’a-i Hukuk-ı Osmaniye Cemiyeti’nin Akim Kalmış Bir Teşebbüsü:“Paris Sulh Konferansı””, **Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, I/1 (1996), Denizli 1996, s.31–49.
- 2- HAYTA, Necdet; “Denizli Müftüsü Ahmet Hulusi Efendi ve Milli Mücadeleye Katkıları, **Kurtuluş Savaşına Yön Verenler, Cumhuriyet’in 70. Yıl**

Armağanı, Gazi Üniversitesi Atatürk Araştırma Ve uygulama Merkezi Yayını: 2, Ankara 1994, s. 223.

- 3- KALE, Hakan; “Batı Anadolu’da Bir Bronz Çağ Kenti: Beycesultan,” **Bilim ve Ütopya Dergisi**, Sayı: 55, İstanbul 1999
- 4- KÖSTÜKLÜ, Nuri; “Milli Mücadele de Denizli, Isparta, Burdur ve Çevresindeki Azınlıkların Tutum ve Davranışları”, **AAM Dergisi**, C;V, Ankara 1989
- 5- SARIKOYUNCU, Ali; “Milli Mücadele de Denizli ve Müftü Ahmet Hulusi Efendi”, **Milli Mücadele de Denizli ve Müftü Ahmet Hulusi Efendi Sempozyumu Bildirileri**, Türk Ocakları Denizli Şubesi Yay., Denizli 1992, s.25-52
- 6- SAYHAN, Münir; “Milli Mücadele Tarihimizin Az Bilinen Bir Olayı: “Çopur Musa ve Çivril Baskın””, **Dünden Bugüne Çivril Sempozyumu Bildiriler**, Çivril 2001, s. 245–253.
- 7- SEVİN, Veli; “Frygler”, **Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi**, C. II, Görsel Yay., İstanbul 1982.
- 8- SEVİN, Veli; “Lydialılar”, **Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi**, C. II, Görsel Yay., İstanbul 1982.
- 9- TANYELİ, Uğur; “Denizli Kentinin Yapısal Evrimi (11. – 15. yy)”, **Türk Kültür Tarihinde Denizli Sempozyumu (27 – 30 Eylül 1988) Bildirileri**, Denizli 1989.
- 10-UMAR, Bilge;“Myriokephalon Savaşı’nın Yeri: Çivril Yakınında Kufi Çayı Vadisi”, **Belleten**, C, L I V / S. 209, Ankara 1990.
- 11-ÜLKER, Nemci; “XX. Yüzyıl Başında Denizli Sancağı” **Merkez Efendi Sempozyumu (27 – 29 Haziran 1988) Bildirileri**, Denizli 1989.

EKLER

EK 1 HARİTALAR

EK HARİTA 1: 13. Yüzyılda Denizli'nin İdari Yapısı

EK HARİTA 2: 1530 tarihinde Kütahya Livasının bir kazası olan Denizli

EK HARİTA 3: 20. Yüzyıl başında Denizli Vilayet-i İdari Bölünüşü

EK HARİTA 4: Denizli İl Haritası

EK 2 BELGELER

EK BELGE 1-1A-1B: Demirci Efe ve Şükrü Bey'in Kuva-yı Milliye'ye zorla asker topladığı. (BOA DH-KMS; D: 53-2, B: 76-1,76-2)

EK BELGE 2-2A: Ali Kemal Paşa'nın Uşak, Salihli, Denizli ve Nazilli'de yaptığı tahkikat sonucu Kuva-yı Milliye Kuvvetleri tarafından tutuklanması ile ilgili. (BOA DH-KMS; D: 53-3, B: 1-1,1-2)

EK BELGE 3-3A-3B: Denizli Mutasarrıfı Faik Bey'in 13 Haziran 1919'da Sarayköy Kaymakamı ve Jandarma Komutanı'nın görevden alınmasını istemesi,15 Haziran 1919'da Sarayköy Kaymakamı ve Jandarma Komutanı'nın görevden alındıklarının Denizli ve Aydın'a bildirilmesi. (BOA DH-KMS; D: 53-1, B: 63-1,63-2,63-3)

EK BELGE 4: Yunan ilerleyişine bağlı olarak Denizli'de panik ortaya çıktığı, halkın sükûn ve huzuru için bir taburun Denizli'ye gönderilmesi. (ATASE Arş. K: 257, G: 231, Fh: 1)

EK BELGE 5: Yunan Kuvvetlerinin Nazilli'yi terk ederken yaptığı zulmün İtilaf Devletlerini bildirildiğine dair.(BOA DH-KMS; D: 52-2, B: 76-1)

EK BELGE 6: Yunan Kuvvetlerinin Aydın'ı yakarak geri çekilmesi. (BOA DH-KMS; D: 52-3, B: 39-1)

EK BELGE 7: Aydın'ın işgal edildiği, işgallerin Denizli istikametinde sarmakta olduğuna dair şifre. (ATASE Arş. K: 18, G: 42 Fh: 1)

EK BELGE 8: Denizli Heyet-i Milliye Reisi Ahmet Hulusi Efendi'nin Ali Fuat Paşa'ya çektiği 4 Temmuz tarihli telgrafı, Denizli'ye asker göndermesini istiyor. (ATASE Arş. K: 738, G: 34, Fh: 1)

EK BELGE 9-9A-9B-9C-9D: Birkaç kişinin bayanı ile Demirci Mehmet Efe'nin Denizli'de yaptığı mezalim. (BOA DH-KMS; D: 52-5, B: 80)

EK BELGE 10: İstanbul Hükümeti ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası yanlısı bazı şahısların Denizli ve havalisindeki faaliyetleri hakkında Umum Kumandanı Demirci Efe'nin BMM Reisi M. Kemal Paşa'ya gönderdiği 22.7.1336 tarihli mektup (Cum. Arş. A: 111-5, D: 16, Fh: 26-48)

EK BELGE 11: BMM Reisi Mustafa Kemal'in Hamdi Bey hakkında yapılması için Umur-ı Dâhiliye Vekâleti ne 24.7.1336 tarihli resmi mektubu. (Cum. Arş. A: 111-5, D: 16, Fh: 26-47)

EK BELGE 12: Mustafa Kemal in Hamdi beyin görevden alınıp soruşturma açılması için emir verildiği hakkında Demirciye gönderdiği şifre (Cum. Arş. A: 111-5, D: 16, Fh: 26-46)

EK BELGE 13-13A: Manda taraftarı bazı davranışlar, Denizli olayı ve bazı konularda Demirci Efe'nin 18.8.1336 da Kemal'e gönderdiği rapor (Cum. Arş. A: 111-5, D: 16, Fh: 26-34, 26-35)

EK BELGE 14-14A-14B-14C: Manda taraftarı bazı davranışlar, Denizli hakkında Şefik Bey'in 22.8.1336 da BMM riyasetine sunduğu rapor. (Cum. Arş. A: 111-5, D: 16, Fh: 26-36,26-37,26-38,26-39)

EK BELGE 15: Demirci'nin sadakati ile ilgili şifre. (ATASE Arş. K: 583, G: 16, Fh: 1)

EK BELGE 16: Büyük Millet Meclisi'nin Demirci Mehmet Efe'ye başarılarından dolayı takdiri. (ATASE Arş. K: 577, G: 45, Fh: 1)

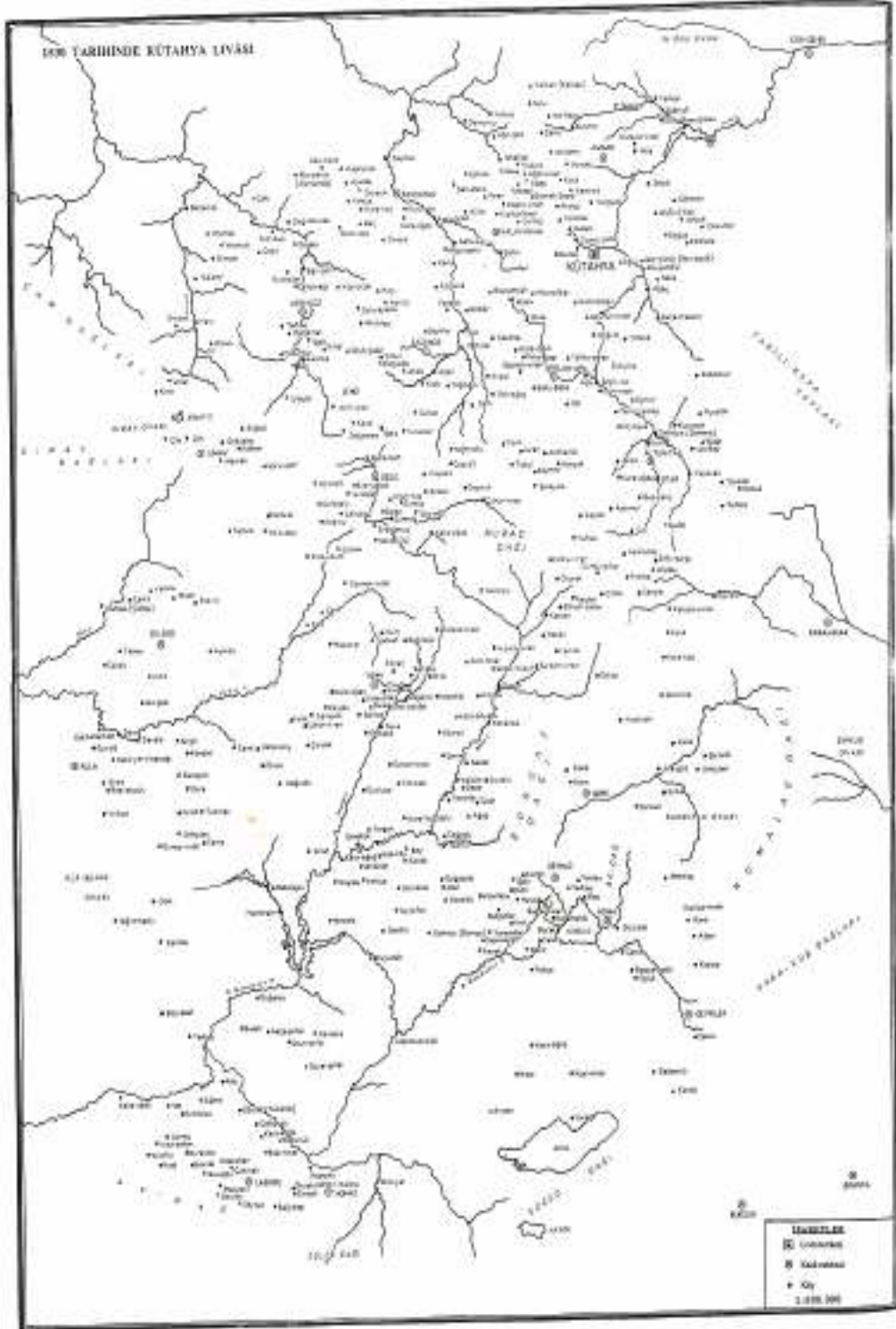
EK BELGE 17: BMM Reisi M. Kemal'in Demirci Efe'ye başarı dileyen 18.10.1336 tarihli telgrafi. (Cum. Arş. A: 111-5, D: 16, Fh: 26-4)

EK BELGE 18: Garp Cephesi Komutanı Ali Fuat Paşa'nın Kaymakam Nazmi Bey'i Denizli'ye tayin ettiğine 17 Temmuz 1336 tarihli belge. (ATASE Arş. K: 579, G: 44, Fh: 1)

EKLER

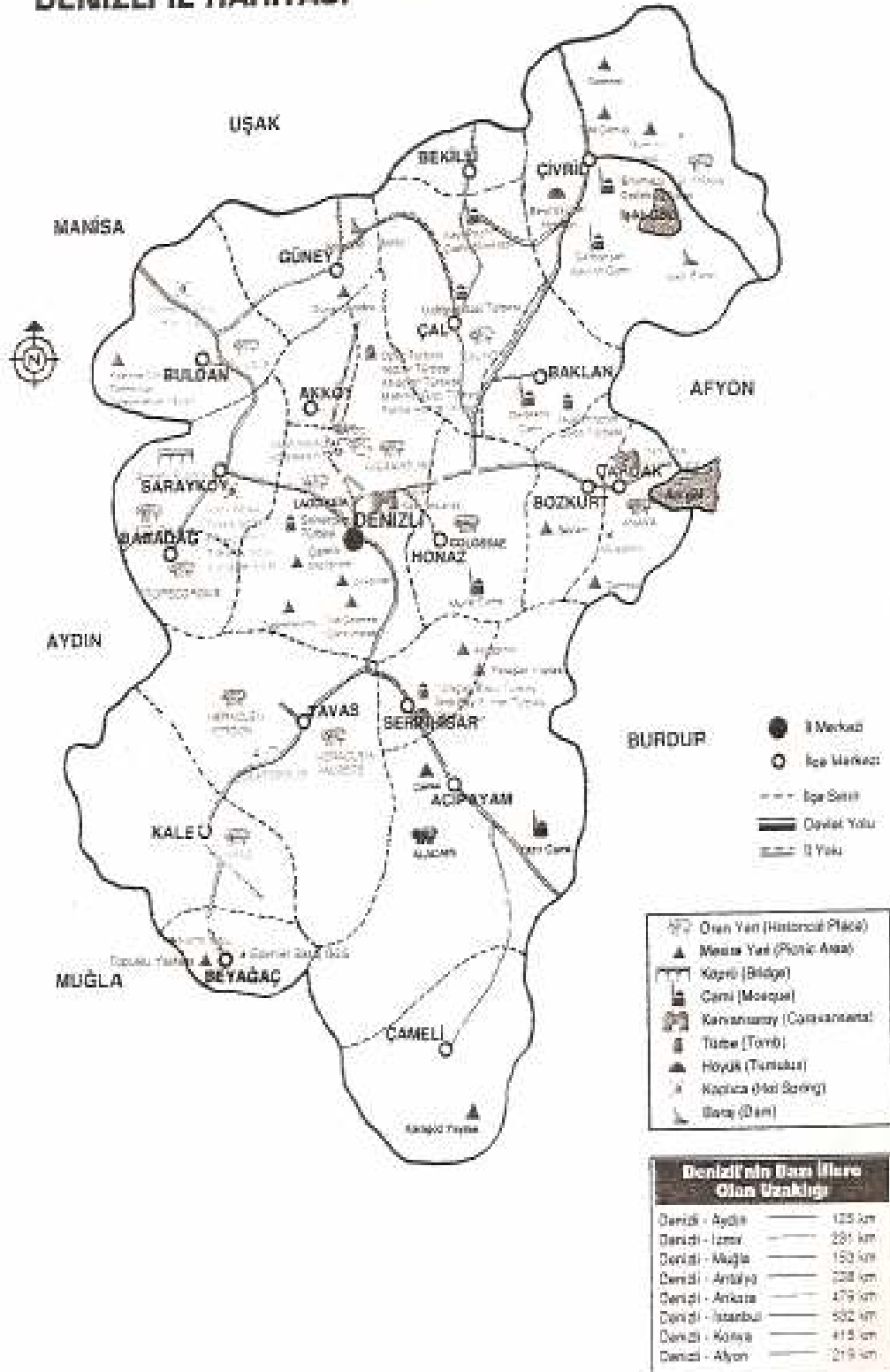

EK HARİTA 1: 13. Yüzyılda Denizli'nin İdari Yapısı

EK HARİTA 2: 1530 tarihinde Kütahya Livasının bir kazası olan Denizli.

DENİZLİ İL HARİTASI

EK HARİTA 4: Denizli İl Haritası

حجبه			حجبه نظریه جیه (عاجیه بنجد)
۲۰۰			

بود که تدقیق ریدتار عاجیه زنده
 علیهم احوال صاحبهم اوج بند توری اوارک فوری صید و اوج بوز اورد
 اود اوج توری اوارک ن قطعه راجعه اینه روضی نشه و رظ اخذند
 بیانه سفده اخذند بیانه بیلیه وقوع بودیله بیلیه انفا
 صوری صادر تت تقوضه آنه توتونه صدق ویا تقسیم قسسه و تقوضه
 و صایه جویه ای ایچ ایلند ایجاب ایزده اوار قطعه و توتوه ایفا
 و بیلیه ایلیه تشارده

تت تقوضه (صفه ۱)

(عاجیه بنجد)

ع ۸۸ کورده توافقه ذره افند بود که جمع مره کوفته و سفید سفده
 و اجیه توافقه و اولین اوزنه ضلک هله سفید ایتون و اولده
 طوقه بکره قطعه طلب اوتند بر لعلیک نزدیک صوری و تانم و قریه
 قوتنه و اجیه اهلیتک و رکه کلونک و قطعه سید بود ایزده
 ایجاب ایچ تیلیک ایتاری و رنده حیه نظریه صید تشار بیلیه
 اول اوتند نظریه تالیله ماوریه حکمیه و اول اولده اعلا قطعه
 ماوریه بیکه و عکبره با و تشار تیار اولده ایتازیم خیاره بر لعل اولده

EK BELGE 19-1A-1B-1C: Demirci Efe ve Şükrü Bey'in Kuva-yı Milliye'ye zorla asker topladığı. (BOA DH-KMS; D: 53-2, B: 76-1,76-2)

۵

صوبہ

عبدالرحمن
نائب
اکابر
شعبہ

نومبر

۸ - آید بہ قوائی بلدیہ فی دیرہی محمدانہ و قومارانہ حاجی مکی اضا بہ
بکری نوزہ طوغری دگری و پور دور سجاہدی جمعیات و موسسات
بازیلوہ تقرانہ ۱۰ الی ۱۱۰ تولدیلرک فردہ سکراعتہ طرفہ
تجربہ انزلہ سئلرہ مراجعتی کلہانلرک اعدام ایدہ حکری و احیالہ
ضابطہ نیک اردو محض صائبہ استخدام ایلک اوزرہ کلہری حقہ
اشاعت یا ایسہ ایسہ سعبانک بوبہ تطیانہ مع وقتہ اتمامی ایسہ
اجاب انزلہ مفصلک لرقندہ اردو لندہ

کتابخانه مرکزی و اسناد
موزه ملی افغانستان

شماره ثبت
۲۸۹۷

حزب مردمی افغانستان

دائره نظارت بر تبلیغات

دینو افغ حضرته
 ۸ مه ۱۳۵۷ تاریخ و قلم خصوصی ۷۴۴۴ / ۱۱۷ د ۷۴۴۵ / ۱۱۶ و ۷۴۴۶ / ۱۱۶
 نوردو نکره د توی جوبید -
 ۸ - یخو تفره نک مکتبی ماره ی تقی
 مکتبه د ورود -
 معنا یخی اردو مکتبه کرا - خطا به اجدی
 صید بری معلومانه تقیم قندی اولیاده اردو زمانه مکتبه د لاله کده -
 لاله مکتبه د لاله
 خزانگی
 خزانگی

داخلی نظارتی قام مخصوص مدیریتی

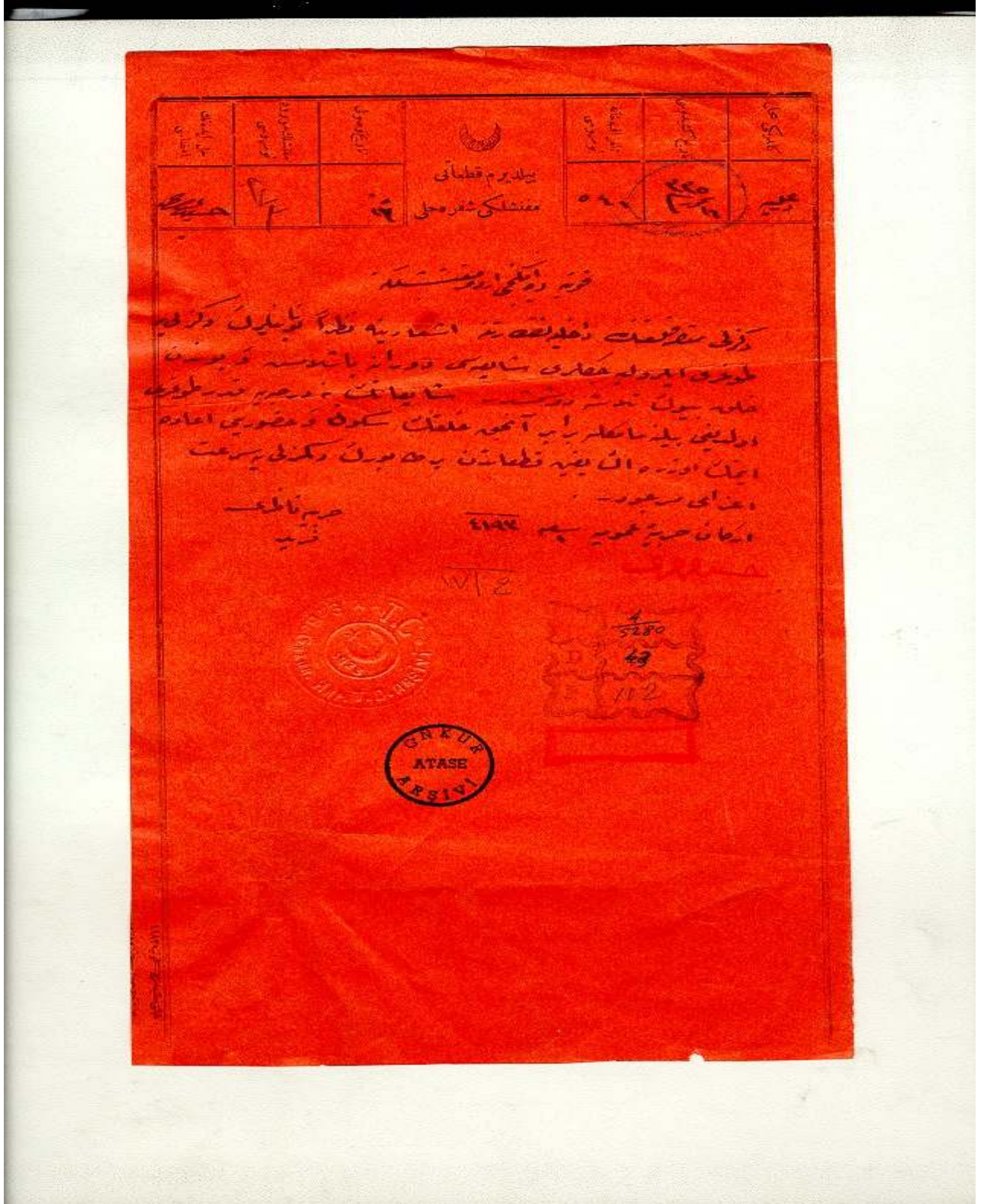
رقم	تاریخ تسوید	مسودی	اوراق عمومی
		تاریخ بیض	نومردی
۱۸۰			
۸۴	۱۵		

ع ۱۰ و ۱۱ ای کوه قافله ایله رازره قمانلی غول ایدرید
 برزین سایدیه نیه اولره کونیه بجه قرد اولیم عجم وارده صفا اولور
 ایله اولرین دهلیتک ه سداق قفله ویره بولم جاندیه
 قافله اولر ساسک کونلای صفا وده بکلم

مأویه مدیریتی
 عجم رازره قمانلی
 (نکره)

حیاه مدیریتی قفله اولرک اولرک قافله ساسک اولرک و صفا اولرک
 طوری سیه کوه قفله قافله قفله اولرک و کوه قفله
 مانیب و کوه قفله قفله اولرک و کوه قفله قفله
 سفا اولرک قفله قفله اولرک و کوه قفله قفله

EK BELGE 21-3A-3B: Denizli Mutasarrıfı Faik Bey'in 13 Haziran 1919'da Sarayköy Kaymakamı ve Jandarma Komutanı'nın görevden alınmasını istemesi, 15 Haziran 1919'da Sarayköy Kaymakamı ve Jandarma Komutanı'nın görevden alındıklarının Denizli ve Aydın'a bildirilmesi. (BOA DH-KMS; D: 53-1, B: 63-1,63-2,63-3)

EK BELGE 22: Yunan ilerleyişine bağlı olarak Denizli’de panik ortaya çıktığı, halkın sükûn ve huzuru için bir taburun Denizli’ye gönderilmesi. (ATASE Arş. K: 257, G: 231, Fh: 1)

(89)

صورت

D	74
F	89

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين

بانه در مورد...
 ۱- بوزار قوق استغله نك ۱۰/۱۰/۱۹۴۵ تاريخده اوله
 صلاحت بيه بيلورق قاتلر قاتلر سونه بالور دو حياورق
 اوردوگاه تا سبت ابدلكه حومرا اقد عك قك ياستدم
 بديرشيد.
 ۲- ايدنا استغلا ايج بوزار قوقه نازلكه وكرزك استقامتده
 صاقتده اوله دفتك موقوتنا سونديك وقصرتك بيلورق
 بوزار قوق استغلا ايدلكه اوله بولوندي حومرك
 اسباب حياورق ده بيلورق بديك مدو حيد.

در حال قوق نازلكه
 قاتلر
 زانت

XVII

اصلا نازلكه اوله

الحمد

EK BELGE 25: Aydın'ın işgal edildiği, işgallerin Denizli istikametinde sarmakta olduğuna dair şifre. (ATASE Arş. K: 18, G: 42 Fh: 1)

لا
لا

دزنگ
بد

غایته مهم و مستجد
عاشقانه و بوی عموم و علی فوات پاشا
حضرتی

افندم بر بچه نه در بری کیم کوردون عیاله بیانه بیانه بیچونه
چاکیشم آلا نه چاکیشمده سم دز لینگ انضابط و اما بیخی
تا بیه ای بیوم اصغالی بی قهرتده منع استیم اهلکیده سکوت
اوشه ده در لر بوکونه و ضعیفنه - ابو - لاله معلوم دولتله در
کزک تحت ترنگه ده در بو - ایه مکنسه بر مضاه - عکر
کوند ر ملک و سائر صورتله معادنت ایله کی عکس هکله
دزک خلق بالعموم آیا نه آلا نه قلم جوه لهرنه بی توقف
ایه ترنگه ده فر - نلامزک ایسایله اشکمال بیویلی
ضای پاری ایچونه زان علی قلم نه ایندر نه زهار
استرمم لیدر و جوابه دولتله بی چاکیشمده ماکنه بایک

منظم افندم | ۲ تنز لکله
4/4496
A | 44478
D | 47
E | 3170

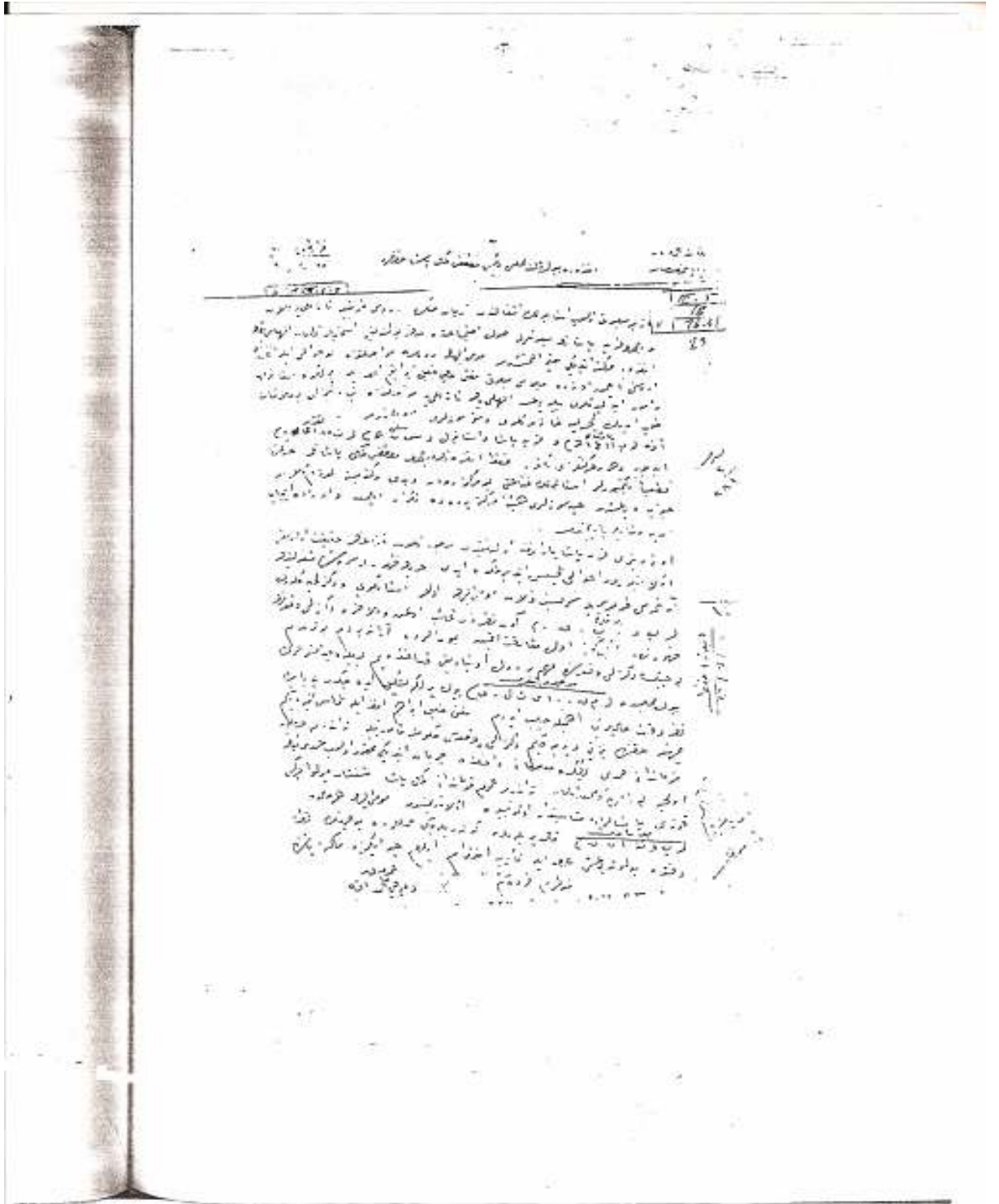
مصلحتی مدونه X منفردنه

EK BELGE 26: Denizli Heyet-i Milliye Reisi Ahmet Hulusi Efendi'nin Ali Fuat Paşa'ya çektiği 4 Temmuz tarihli telgrafi, Denizli'ye asker göndermesini istiyor. (ATASE Arş. K: 738, G: 34, Fh: 1)

افتم مهری
 نورو بریضه عا جز نریسد - شتی در می گماری و نه خنوتو - طرفه - کزید دتاغ ایدیه نظام و جاسه - حکه و فیریا و ا و ر و
 ن موخه آیدیه و ... نورو بریضه عا جز نریسد - شتی در می گماری و نه خنوتو - طرفه - کزید دتاغ ایدیه نظام و جاسه - حکه و فیریا و ا و ر و
 بوکر ای و طهر و لود بو نو فو لکلم - با یک زانک افاده نزلدا - موخه آیدیه و ... نورو بریضه عا جز نریسد - شتی در می گماری و نه خنوتو - طرفه - کزید دتاغ ایدیه نظام و جاسه - حکه و فیریا و ا و ر و
 قدیه قصیه به اخی و لود و لود - در بیک - و سا کافته - سو که لی علی اف نیک شووله و کما ماه و تقاسیم یک عدم حصولی بویه کمال نشه و عیولده نرتان و جالی نیک
 کاکر نایر او طاری نیک یانک - اید اولده به بهیاشته نشتی قوبه یاشته - یوفاری علی غیر لاسه نیک سو فده به یاشته - نه سو که ده لولر نیک سو و در جاسه و بو نرک
 و نوز یازده یک نغوره و کوه نیک افند و غضب کور لیدیکه کور - له های اسدیشلی نه عینه و سو و ر هله شتی قووم به عوز - تفاوت - سو کوری علی اخی و لود و لود و لود
 بو نرده قیاض قتل و اندف ایسه و فقط و قهرضیا نود - و لیک - ترده مخصوصه کزلی به کله کور کور نیک یانک - یانک به یولانه قیانا نه یولدی شتی بیک طرفه و یقیده ک
 برقا هوای بیکرله مسلک قوون دینتی - یاندر نه طوبون و ترایوز دتی بو نرینی خیر لده له های سلک رو عا خوف و لاسه هله رفه طانغنه یاشدیه و لایله شتی
 مقومیک - تا سو بقیصره - ا و سه ده نده و تی - تقبله و غضب و شتی - قیضه طهر عامه ی هله نیک الکه کزیده لرند سو کالی ناده عییا صالح و قیای ناده و کالیم و دیاغ نیک عییا لاشدیه قندی
 و اخذ عکر قلم شتی کاشمک و یازیددی تو فیه کیک اغز آیدیه شتی قتل و اندف و شرف خلد و ستر لای ناده عییا صالح و قیای ناده و کالیم و دیاغ نیک عییا لاشدیه قندی
 ا یله رها مویه ذوق ره بر ایکش - کاکوت قوناقه عییا به به یک قاضی قندی و مدتی قومی به به ده دغلا و لیش حاله و کور کور قیاض صوره قتل طفا و قله یاری
 رها اولی ناله ده یازیددی کزیددی مسلم غیر مسلم - موون مایلدی و در کمال مر و صاعده و نوز - یانک یانک برقا مکر طبله - جاتوی کیری تماماً یا غما - تیریه و لود و لود
 اهای مکنده شتی قیاض طهر به قاضیه و بیایسه بو و نه قضا - ییغینی تیریه و خافه - یانک یانک و قضا و مکر ا هالینک عظیم و مدیه برقا مکر طبله - جاتوی کیری تماماً یا غما - تیریه و لود و لود
 مویس - کزیددی قضا لیش طهر به قاضیه و بیایسه بو و نه قضا - ییغینی تیریه و خافه - یانک یانک و قضا و مکر ا هالینک عظیم و مدیه برقا مکر طبله - جاتوی کیری تماماً یا غما - تیریه و لود و لود
 اولد قاری اهدا شته - - اوز نرید و قور قوی و نرید یول قیضه ضفته و لایک آخا ایدیه اولده نوقول اشخاص کزیددی قضا و مکر ا هالینک عظیم و مدیه برقا مکر طبله - جاتوی کیری تماماً یا غما - تیریه و لود و لود
 خالی قاضیه قندی و ندر لود - و لیک و مکنده عا یازیددی شتی به کله کور کور نیک یانک - یانک به یولانه قیانا نه یولدی شتی بیک طرفه و یقیده ک
 مامول و طهر و کزیددی بو نرده عیولده مامول و طهر و کزیددی شتی به کله کور کور نیک یانک - یانک به یولانه قیانا نه یولدی شتی بیک طرفه و یقیده ک
 عامه ا کماله عا به بو شتی یانک - مامول و طهر و کزیددی شتی به کله کور کور نیک یانک - یانک به یولانه قیانا نه یولدی شتی بیک طرفه و یقیده ک

دین لکمه و لکمه
 ۸
 دین لکمه و لکمه
 ۸

EK BELGE 28: İstanbul Hükümeti ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası yanlısı bazı şahısların Denizli ve havalisindeki faaliyetleri hakkında Umum Kumandanı Demirci Efe'nin BMM Reisi M. Kemal Paşa'ya gönderdiği 22.7.1336 tarihli mektup (Cum. Arş. A: 111-5, D: 16, Fh: 26-48)

انچه
۷۷ ۷۱۴۹

CUMHURBAŞKANLIĞI ARŞIVI
Yer No. :
Dos. No. :
Ves'ka No. : 1377

امور رفیقه و خانم

A	111-5-2
O	29/8
F	2/

آیدیہ دستاویزالیہ قواسمیلہ قواعذہ دیہیہ محمد زادہ مرودہ در بریدنی
نقدانامہ صورتی سربطہ - خیانت و نظیر اخبار اذنانہ منت
سبوت سابقہ سیرا نینسہ خلیل ابرہیم افندیہ البعم انقذہ وہ برافین
بجرائانہ انیز سبوت سابقہ ازلہ صلتہ در حال تحت نظارتہ
آیدریدہ مقننہ تعقیبات قانونہ اوا ایلوہ اوزہ ویت
میلوہ ترییدیہ و کوزک دفعہ سن اعدات ابرکوز ادرین
ارعا
ایمہ رائدہ لایدرہ قواعذہ حدیہ کندہ وہ
ایمہ ایلوہ مقننہ تعقیبات اجازتہ ویتجوز استازینہ

برک منت محمد
صفحتی

111-5-2

EK BELGE 29: BMM Reisi Mustafa Kemal'in Hamdi Bey hakkında yapılması için Umur-ı Dâhiliye Vekâleti ne 24.7.1336 tarihli resmi mektubu. (Cum. Arş. A: 111-5, D: 16, Fh: 26-47)

U. HURBAŞKANLIĞI ARŞİVİ
Yer No. :
Dos. No. :
Tarih: 13/6

الرقم
٤٦٧٧/٤٦

درزده آیه دنشا خشیه دمولیه
قوانین فوجانی دیجر برآرم

A	111-5-2
D	16
F	26-46

ع. ٤٦٧٧/٤٦
برسبوت ساین
ایران کجک خدیبات خدیوات ایله ساسیانه داتا ایستیم معلومان ایستیم
برله مت جبر اعصاندا قول ایلماسه ایسه . ایسه آتده ده برلانه
ایلماسه ایله نت بیوقه د بیدر نیتیه خدیوات ایله ایستیم دهال
نته نظارنه آیدر بیک خدیواته تقیبات قانونه اجا ایلمه اوردنه
بوته بیلیم تریبیریه و دوزلی دقدمنی امدان ایستیم
اوردنن خید دیر دیککن مانا ایلمه جابورده قونایاق خدیواته رود
صماه اولیمه ایستیمه تقیبات اجراسه ایستیمه ایستیمه
ایجاب ایستیمه او ایستیمه

بیک متجه بیلیم
صماه ایستیمه

A	111-5-2
D	16
F	26-46

EK BELGE 30: Mustafa Kemal in Hamdi beyin görevden alınıp soruşturma açılması için emir verildiği hakkında Demirciye gönderdiği şifre (Cum. Arş. A: 111-5, D: 16, Fh: 26-46)

بر جدول باره ی بر جدول صلوات قیاساً بدیوم . وطن خود را در مقدمه بخوانیم .
له طرف (ب.ه.ه) در
۴- دکتری و قدسند مدفله اولاد نقاشد یکبارگی ابراهیم اند نیک فرخ دیوانه ای
زوم کوسر مسله بیده آنقدر به فناخت کماله حاصل او طبعاً بجهت طلبه ایدرک
با جهور رسیده اند .

۵- نانه لکی (هدی) بوزغومه دلیله در اول طرفی از کله فرانسویکی ایدرک
میدانه فالادیه سمنه دفرخمانا علی با نوبخت کزایه دهنن مدبری باره ای میدان بیاور
فضایل و سوسه دیرک کونورج هیای نیکه بر اذره اوله دازه سده طوبی .
دکری با قدس نقل داده و ماسور بیده اسپارلمه کونه مله و اوصوفه

۶- اینست .
۷- اگر بود دکتری حادثه سنه اولی بجهت آئی مسه اوله ای . بوهل درج زکاتی
آنرا دره حادثه سنن برزن ایدر مهم بر روضه مایه سوسه فاله جلی نتیج بزم .

۸- اینست .
۹- شریک با ما فانیک جیره کتلیف فذملکین مفروضه فالدم . اولی و سزا
کتره سوز طوم خیاخته ایکن هجیر بردشت نکستیم . در کوسو نیکه دانه فایه نوز
دل بوز کرده ایدر بوجکینه بوجینه و ادره بجا بیله دهنی هجیر بکله کرد
بنی دوستی لره سوز ایدی و ادره بولوری ترک ایدر پردی . رجایه ایوم بیدم
ملک ملی بقضا مایه سلسله یکی فکری علناً یانه ایستیم . و جوابی هجیر لاند
بکلم .

سوز ۱۷۵
۱۷۵-۱۷۶
۲۳

بوی بیکر سده سنه کای اندانه ایستیم
ایستیم سده سنه بیکر ایستیم

هفته ای .
بوی بیکر سده سنه کای اندانه ایستیم
ایستیم سده سنه بیکر ایستیم

Handwritten text in a cursive script, likely a letter or document. The text is dense and covers most of the page. There are some small tables or boxes within the text, possibly containing dates or numbers. The handwriting is somewhat difficult to decipher due to its cursive style and the quality of the scan.

1871	2
1872	3
1873	4
1874	5
1875	6
1876	7
1877	8
1878	9
1879	10
1880	11
1881	12

ماده ۱۰۰ قانون اساسی

شماره ۱۰ / ۱۰ / ۱۰

درجه محمد اذینه حسابات صرافخانه سنن لاجری سابقه مشابه
 تقدیر در صورت کوردهای و آنجا بدینجه الی دفا - بر خدمتکاری
 کلرینر و تأیید (ای ده کورده الی ده) کندی غیرمندی مرتبه دیدی
 خود در در منزل تازی و (سید محمد) ازاله ایستند -
 (ای - الی الی) راضی بکله کوردهای لازم اوزرینه عیالده سید الی محمد
 اعزازی - رفاقتده اولرد در محمد اذ خوت کازیر سالیله اکر دوز -
 قده آخام - کورده ایستفاده یوردرله نظریه ایستده -
 مهوردی خوتده اکر نازوس در روضه کورده ایستده ارباب
 کزیده ایستده . اوجیر فاندس برکده کزیده ایستده ایستو
 خوتده بر مهوردی و بر مالک نفقه تقوی سنی در خوتده ایستده
 ایتم . یورده ایستده ده خوتده ایستده کورده ایستده
 قده آخام ایستفاده ایستده ایستده
 - یورده ایستده خوتده ایستده مهوردی بر خوتده عیالده عیم سالیله
 کزیده ایستده ایستفاده ایستده ایستده ایستده ایستده
 ایستده به مواضات ایستده ایستده ایستده ایستده

در آرای
 تقیرو

ارضا به بعد بختی تقیرو تقیرو ایستده

ماده ۱۰۰ قانون اساسی

A | 4282 | 198
 54

GNKO
 ATSO
 ARSIN

۱۰ / ۱۰ / ۱۰

EK BELGE 33: Demirci'nin sadakati ile ilgili şifre. (ATASE Arş. K: 583, G: 16, Fh: 1)

۱۱ ص ۲۴۶

A	1/450
D	26
F	45

1928

(مردم)

عموم قونیاں ریجی موداف قروشم

مخبروات

~~مجلسه~~ قونیاں اف زکری سزه کوندرورم . ~~مجلسه~~ ~~مجلسه~~
 مجلسه قونیاں اف زکری سزه کوندرورم . ~~مجلسه~~ ~~مجلسه~~
 بولی و روزمه حوالینه
 ونداه اولادری / مجلسه قونیاں اف زکری سزه کوندرورم . ~~مجلسه~~ ~~مجلسه~~
 بک قدر خیرنه ونداهانه تأدیبه ایتمه . ~~مجلسه~~ ~~مجلسه~~
 خدمت ایتمه . اه ایکی مجلسه غیر ایتمه .
 بولنده ~~مجلسه~~ ~~مجلسه~~ قونیاں اف زکری سزه کوندرورم . ~~مجلسه~~ ~~مجلسه~~
 بولنده مجلسه قونیاں اف زکری سزه کوندرورم . ~~مجلسه~~ ~~مجلسه~~
 کوندرورم ونداهانه قروشم افیم
 مجلسه قونیاں اف زکری سزه کوندرورم . ~~مجلسه~~ ~~مجلسه~~

مجلسه قونیاں اف زکری سزه کوندرورم .

EK BELGE 34: Büyük Millet Meclisi'nin Demirci Mehmet Efe'ye başarılarından dolayı takdiri. (ATASE Arş. K: 577, G: 45, Fh: 1)

10/11

CUMHURİYET ARŞİVİ
Yer No. :
Dos. No. :
Vesika No. : 1307

تورکیا بویوک ملت مجلسی ریاستی
فردوس
مجلس

A	111-5
D	16
F	26-13

ایساره بریسه . دیرسی کونیه

۲۶ ۱۰/۱۵ تا یئدی آله میواب
سایر دلیله زره فلهه موقضات اولار زره سی ایسه
جمه آخط شکرگاه
بوردورک سنی بر شکر
مطابق

A	111-5
D	16
F	26-13

تاریخ
۱۰/۱۵
مجلس

جوانا بوزون جن اوزاق . جواب اولدی عوزونک لوز و کوسورسک روس و جا اولوز.

EK BELGE 35: BMM Reisi Mustafa Kemal Paşa'nın Demirci Efe'ye başarı dileyen 18.10.1336 tarihli telgrafi. (Cum. Arş. A: 111-5, D: 16, Fh: 26-4)

بوزادبولک

7

نه کوهه

۱۷ / تموز / ۱۳۳۶

A	4282
U	36
F	104

ایمان بیله تمجید بایسته

داری وقعی اهانیک ده انظم خطایله اداره له قویکرتک حدفایه به طرف
سیما بعلقتن باشق برینک کلد. بونک سیدایک کلد بر و ترکیبی معلوم سید
باشق برینک و برینک کلد. نیکله ایب معلوم حالیدر ادلی اولنده سوزالنه فر کلد.
بوزاد روح سله بی قویکرتی ضفا و رباط الله آلامه بر قویکرتک تحفیده کور بوزاد
بونک ایجه ده آله موجود اولندون قانتم نغمه بی یقید داغلام ایتم
موملایک اوزایه با لومده سله بی دخریده آتبه انق درون یقید سیدین
بر جباره کور مکی و مع هذا ارفقاه سو بوزاد کمدی زفرینه جانی نغمه بی

قویکرتک
قویکرتک

~~2~~
۱۷

ایمان
۱۹

ایمان
صید

۴. ۳. ۱
۲۲

EK BELGE 36: Garp Cephesi Komutanı Ali Fuat Paşa'nın Kaymakam Nazmi Bey'i Denizli'ye tayin ettiğine dair 17 Temmuz 1336 tarihli belge. (ATASE Arş. K: 579, G: 44, Fh: 1)

